

Otrzymują – wg wykazu

Znak:

KD.5140.6.6.2024.RSJ140

Data:

2025-01-23

Obiekt: krajobraz kulturowy pola bitwy pod Komarowem z 31 sierpnia 1920 r. - położony w obrębach ewidencyjnych: Kolonia Cześniki (gm. Sitno) oraz Wolica Śniatycka i Antoniówka Komarowska (gm. Komarów Osada) w powiecie zamojskim

Sprawa: postępowanie administracyjne w sprawie wpisu do rejestru zabytków nieruchomości woj. lubelskiego – zawiadomienie o nowym dowodzie w sprawie, tj. opinii NID

ZAWIADOMIENIE

Działając na podstawie art. 10 § 1 ustawy z 14 czerwca 1960 r. - Kodeks postępowania administracyjnego (Dz. U. z 2024 r. poz. 572 – dalej: „k.p.a”) - Lubelski Wojewódzki Konserwator Zabytków zawiadamia, że w dniu 21 stycznia 2025 r. do tutejszego urzędu wpłynęło pismo Zastępcy Dyrektora Narodowego Instytutu Dziedzictwa z dnia 31 grudnia 2024 r., znak: PDP.5111.7.2024.EJ, którym została nam przekazana opinia NID - Zespołu Zadaniowego Oddziału Terenowego w Lublinie (z datą 8 października 2024 r., znak: PDO.5111.7.2024.PM), W/w opinia została opracowana na wniosek LWKZ z czerwca 2024 r., znak: KD.5140.6.6.2024.RSJ53.

Mając na uwadze wskazany powyżej przepis prawa – niniejszym przekazuję w załączeniu: kopię w/w pisma Z-cy Dyrektora NID, znak: PDP.5111.7.2024.EJ (do wiadomości stron), wraz z kopią załączonej do tego pisma opinii NID, znak: PDO.5111.7.2024.PM - w celu zapoznania się z treścią tej opinii i umożliwienia zgłoszenia uwag stron w jej sprawie.

Jednocześnie informuję, że zgodnie z:

- art. 10 § 1 k.p.a. strony mogą zapoznać się z pozostałymi aktami sprawy, uzyskiwać wyjaśnienia, składać wnioski i uwagi, co do zebranych dowodów i materiałów oraz zgłoszonych żądań,
- art. 73 § 1 k.p.a. – strony mają prawo wglądu w akta sprawy, sporządzania z nich notatek, kopii lub odpisów. Prawo to przysługuje również po zakończeniu postępowania administracyjnego w sprawie wpisu do rejestru zabytków,
- art. 73 § 1a k.p.a. – powyższe czynności dokonywane są w lokalu organu administracji publicznej, w obecności pracownika tego organu.

Załącz.: Kopia pisma Zastępcy Dyrektora Narodowego Instytutu Dziedzictwa z dnia 31 grudnia 2024 r., znak: PDP.5111.7.2024.EJ, wraz z załączoną opinią NID z datą 8 października 2024 r.; znak: PDO.5111.7.2024.PM.

Otrzymują:

- 1) Strony postępowania – otrzymują niniejsze pismo zgodnie z art. 49a K.p.a., tj. w formie publicznego obwieszczenia (art. 49 §1 i §2 K.p.a.)
- 2) Delegatura WUOZ w Zamościu, ul. Staszica 29, 22-400 Zamość
- 3) a/a

Lubelski Wojewódzki
Konserwator Zabytków
[Podpis]
dr Dariusz Kopciowski

Otrzymują – wg wykazu

Znak:

KD.5140.6.6.2024.RSJ141

Data:

2025-01-23

- Objekt: krajobraz kulturowy pola bitwy pod Komarowem z 31 sierpnia 1920 r. - położony w obrębach ewidencyjnych: Kolonia Cześniki (gm. Sitno) oraz Wolica Śniatycka i Antoniówka Komarowska (gm. Komarów Osada) w powiecie zamojskim
- Sprawa: postępowanie administracyjne w sprawie wpisu do rejestru zabytków nieruchomych woj. lubelskiego - upublicznienie treści zawiadomienia LWKZ z 23 stycznia 2025 r., znak: KD.5140.6.6.2024.RSJ140 o nowym dowodzie w sprawie.

W związku z prowadzonym postępowaniem administracyjnym w sprawie wpisu do rejestru zabytków krajobrazu kulturowego pola bitwy pod Komarowem z 31 sierpnia 1920 r., położonego w obrębach ewidencyjnych: Kolonia Cześniki (gm. Sitno) oraz Wolica Śniatycka i Antoniówka Komarowska (gm. Komarów Osada) w powiecie zamojskim (zgodnie postanowieniem LWKZ z 8 kwietnia 2024 r., znak: KD.5140.6.6.J2024) - działając na podstawie przepisu art. 49a ustawy z 14 czerwca 1960 r. – Kodeks postępowania administracyjnego (Dz. U. z 2024 r. poz. 572 – dalej: „k.p.a.”) - Lubelski Wojewódzki Konserwator Zabytków zwraca się z prośbą o upublicznienie zgodnie z art. 49a k.p.a., tj. w formie publicznego obwieszczenia (art. 49 §1 i §2 k.p.a.) treści załączonego zawiadomienia LWKZ z 23 stycznia 2025 r., znak: KD.5140.6.6.2024.RSJ140 o nowym dowodzie w sprawie - poprzez:

- umieszczenie skanów w/w zawiadomienia LWKZ wraz z jego załącznikami w Biuletynie Informacji Publicznej Starostwa Powiatowego w Zamościu, Urzędu Gminy Komarów Osada oraz Urzędu Gminy Sitno,
- wywieszenie kopii załączonego zawiadomienia na tablicach ogłoszeń w miejscowościach Antoniówka, Wolica Śniatycka i Kolonia Cześniki, wraz z kompletem jego załączników przez właściwych sołtysów wsi.

Proszę o przesłanie do WUOZ w Lublinie (ul. Archidiakońska 4, 20-113 Lublin) pisemnej informacji o miejscu i terminie udostępnienia w/w zawiadomienia LWKZ z 23 stycznia 2025 r., znak: KD.5140.6.6.2024.RSJ138 do publicznej wiadomości (na potrzeby przedmiotowego postępowania, ponieważ skutek doręczenia następuje po upływie czterech dni od dnia upublicznienia pisma).

Jednocześnie informuję, że niniejsze pismo wraz z załącznikami zostaje upublicznione (podobnie jak wcześniejsza korespondencja LWKZ w sprawie przedmiotowego postępowania), zgodnie z art. 49a k.p.a., tj. w formie publicznego obwieszczenia (art. 49 §1 i §2 k.p.a.) na stronie Biuletynu Informacji Publicznej WUOZ w Lublinie - adres strony <https://bipwuozlublin.nv.pl/m,26,sprawa-wpisu-do-rejestru-zabytkow-krajobrazu-kulturowego-pola-bitwy-pod-komarowem-z-31-sierpnia-1920.html>

Ponadto informuję, że zgodnie z żądaniem części stron – treść niniejszego pisma zostaje im przekazana do wiadomości pocztą tradycyjną.

Zgodnie z art. 10 § 1 k.p.a. strony mogą zapoznać się z aktami sprawy, uzyskiwać wyjaśnienia, składać wnioski i uwagi, co do zebranych dowodów i materiałów oraz zgłoszonych żądań. Zgodnie z przepisem art. 73 § 1 k.p.a. – strony mają prawo wglądu w akta sprawy, sporządzania z nich notatek, kopii lub odpisów. Prawo to przysługuje również po zakończeniu postępowania administracyjnego w sprawie wpisu do rejestru zabytków. Natomiast zgodnie z art. 73 § 1a k.p.a. – powyższe czynności dokonywane są w lokalu organu administracji publicznej, w obecności pracownika tego organu.

Niezależnie od powyższego, LWKZ zwraca uwagę na skutki prawne nieodebrania niniejszego pisma w formie przesyłki pocztą tradycyjną, w terminie określonym w przepisach art. 44 k.p.a., zgodnie z którymi:

1. w razie niemożności doręczenia urzędowej korespondencji wskazanym w wykazie otrzymujących osobom fizycznym, albo za pokwitowaniem, dorosłemu domownikowi lub sąsiadowi (który podjął się oddania tego pisma adresatowi), oraz
2. po dwukrotnym zawiadomieniu pisemnym adresata o miejscu przechowywania tej korespondencji (awizo) oraz z upływem ostatniego dnia jej przechowywania w placówce pocztowej

- doręczenie pisma uważa się za dokonane, a pismo (po jego zwrocie z urzędu pocztowego) pozostawia się w aktach sprawy.

Załącznik: Kopia zawiadomienia LWKZ z 23 stycznia 2025 r., znak: KD.5140.6.6.2024.RSJ140, wraz z załącznikami.

Lubelski Wojewódzki
Konserwator Zabytków
dr Dariusz Kopciowski

Otrzymują:

- 1) strony (w tym osoby prywatne – zgodnie z wykazem w aktach sprawy) otrzymują niniejsze postanowienie do wiadomości zgodnie z art. 49a k.p.a., tj. w formie publicznego obwieszczenia (art. 49 §1 i §2 k.p.a.)
- 2) Starostwo Powiatowe w Zamościu, ul. Przemysłowa 4, 22-400 Zamość
 - w celu upublicznienia zgodnie z art. 49a k.p.a., tj. w formie publicznego obwieszczenia (art. 49 §1 i §2 k.p.a.) na stronie BIP Starostwa Powiatowego w Zamościu.
- 3) Urząd Gminy Komarów Osada, ul. Rynek 15, 22-435 Komarów Osada
 - w celu upublicznienia zgodnie z art. 49a k.p.a., tj. w formie publicznego obwieszczenia (art. 49 §1 i §2 k.p.a.) na stronie BIP Urzędu Gminy Komarów
- 4) Urząd Gminy Sitno, Sitno 73, 22-424 Sitno
 - w celu upublicznienia zgodnie z art. 49a k.p.a., tj. w formie publicznego obwieszczenia (art. 49 §1 i §2 k.p.a.) na stronie BIP Urzędu Gminy Sitno.
- 5) Sołtys wsi Antoniówka - Justyna Antos, Antoniówka 22A, 22-435 Antoniówka
 - w celu upublicznienia zgodnie z art. 49a k.p.a., tj. w formie publicznego obwieszczenia (art. 49 §1 i §2 k.p.a.) na tablicy ogłoszeń w miejscowości Antoniówka

- 6) Sołtys wsi Wolica Śniatycka – Krzysztof Sadłowski, Wolica Śniatycka 3, 22-435 Wolica Śniatycka
– w celu upublicznienia zgodnie z art. 49a k.p.a., tj. w formie publicznego obwieszczenia (art. 49 §1 i §2 k.p.a.) na tablicy ogłoszeń w miejscowości Wolica Śniatycka
- 7) Sołtys wsi Kolonia Cześniki – Anna Sawiniec – Cześniki Kolonia 26, 22-424 Cześniki-Kolonia
– w celu upublicznienia zgodnie z art. 49a k.p.a., tj. w formie publicznego obwieszczenia (art. 49 §1 i §2 k.p.a.) na tablicy ogłoszeń w miejscowości Kolonia Cześniki
- 8) a/a

Do wiadomości:

- 1) Delegatura WUOZ w Zamościu, ul. Staszica 29; 22-400 Zamość

2)

3)

4)

5)

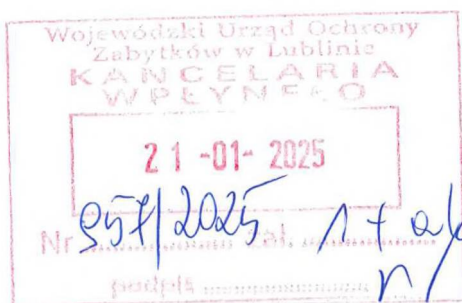
Narodowy
Instytut
Dziedzictwa

Warszawa, 31 grudnia 2024 r.

Dof. KD.5140.6.6.2024

by

Znak sprawy: PDO.5111.7.2024.EJ

Pan
dr Dariusz Kopciowski
Lubelski Wojewódzki Konserwator Zabytków
w Lublinie

ul. Archidiakońska 4
20-113 Lublin

p. a.s. / by
2025.01.22
Jes

Sprawa dotyczy: KD.5140.6.6.2024.RSJ53

Szanowny Panie Konserwatorze,

w nawiązaniu do pisma z dnia 10 czerwca 2024 r. – w załączeniu przekazuję opinię, sporządzoną przez Narodowy Instytut Dziedzictwa - Zespół Zadaniowy Oddziału Terenowego w Lublinie dotyczącą rozpoznania czy obszar krajobrazu kulturowego pola bitwy pod Komarowem z 31 sierpnia 1920 r. odpowiada definicji zabytku nieruchomego rozumianego zgodnie z art. 6 ust. 1 pkt. 1 lit. a oraz art. 3 pkt 14 ustawy z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami jako krajobraz kulturowy, a także czy posiada on wartości zabytkowe wymagające ochrony prawnej ze względu na interes społeczny (wraz z analizą przestrzenno-krajobrazową tego obszaru oraz wskazaniem konkretnych przesłanek uzupełniających potrzebę ochrony konserwatorskiej).

Z wyrazami szacunku

Siwek

dr Andrzej Siwek
Zastępca Dyrektora
Narodowego Instytutu Dziedzictwa

Załącznik

ul. M. Kopernika 36/40
00-924 Warszawa

t: +48 22 826 02 39
+48 22 826 92 47
+48 22 826 17 14
e: nid@nid.pl

nid.pl
zabytek.pl
spotkaniazzabytkami.pl

Narodowy
Instytut
Dziedzictwa

Znak sprawy: PDO.5111.7.2024.PM

OPINIA

Dotyczy: krajobrazu kulturowego pola bitwy pod Komarowem z 31 sierpnia 1920 r. pod kątem postępowania administracyjnego w sprawie wpisu do rejestru zabytków nieruchomych woj. lubelskiego.

Podstawa wykonania opinii: pismo Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków z 10 czerwca 2024 r. znak: KD.5140.6.6.2024.RSJ53, skierowane do Narodowego Instytutu Dziedzictwa.

Przedmiot i cel opinii: rozpoznanie czy obszar krajobrazu kulturowego pola bitwy pod Komarowem z 31 sierpnia 1920 r. odpowiada definicji zabytku nieruchomego rozumianego zgodnie z art. 6 ust. 1 pkt. 1 lit. a oraz art. 3 pkt 14 ustawy z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami jako krajobraz kulturowy, a także czy posiada on wartości zabytkowe wymagające ochrony prawnej ze względu na interes społeczny (wraz z analizą przestrzenno-krajobrazową tego obszaru oraz wskazaniem konkretnych przesłanek uzupełniających potrzebę ochrony konserwatorskiej).

Materiały, na których oparto opinię:

Dokumenty:

1. Akta sprawy.
2. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Komarów Osada, 2002 r., przyjęte Uchwałą Rady Gminy Komarów-Osada nr II/8/2002 z 12 grudnia 2002 r.
3. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Komarów Osada – zapis jednolity, część I i II, 2013 r., przyjęte Uchwałą Rady Gminy Komarów-Osada nr XXII/128/13 z 28 lutego 2013 r.

4. II Zmiana Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy-Komarów Osada – zapis ujednolicony, część I i II, 2022 r., przyjęta Uchwałą Rady Gminy Komarów-Osada nr XLV/375/2022 z 15 grudnia 2022 r.
5. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego gminy Komarów-Osada przyjęty uchwałą Nr X/64/2003 Rady Gminy Komarów-Osada z 5 grudnia 2003 r., zmienioną uchwałą nr VII/39/07 Rady Gminy Komarów-Osada z 28 czerwca 2007 r., zmienioną uchwałą nr XXXVII/221/14 Rady Gminy Komarów-Osada z 18 września 2014r.
6. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego gminy Sitno przyjęty uchwałą Nr XLV/215/2002 Rady Gminy Sitno z 24 września 2002 r., zmienioną uchwałą nr XXVIII/199/2021 Rady Gminy Sitno z 1 marca 2021 r., zmienioną uchwałą nr XLVIII/346/2022 Rady Gminy Sitno z 16 grudnia 2022 r.
7. Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Komarów-Osada na lata 2022-2026 przyjęty Uchwałą Nr XLV/376/2022 Rady Gminy Komarów-Osada z 15 grudnia 2022r.
8. Gminna Ewidencja Zabytków Gminy Komarów-Osada.
9. Decyzja znak: KD/4401/310/3889/06 z 24 sierpnia 2006 r. wpisująca miejsce upamiętniające wydarzenie historyczne, tj. bitwę pod Komarowem w dn. 31 sierpnia 1920 r., obejmujące: mogiłę żołnierzy poległych w bitwie pod Komarowem 31 sierpnia 1920 r. i fragment pola bitwy (dz. ew. 328/1) w Wolicy Śniatyckiej do rejestru zabytków woj. lubelskiego pod nr A/667.
10. Decyzja znak: KD.5140.7.3.2015 z 15 kwietnia 2015 r. wpisująca przedpole miejsca upamiętniającego wydarzenie historyczne (dz. ew. 329/1) w Wolicy Śniatyckiej do rejestru zabytków woj. lubelskiego pod nr A/667.
11. Wytyczne Generalnego Konserwatora Zabytków z dnia 28 listopada 2023 r. dotyczące prowadzenia postępowań administracyjnych w sprawie wpisywania zabytków do rejestru zabytków DOZ-OAiK.6521.12.2023.ML/UB.
12. Opinia Narodowego Instytutu Dziedzictwa z 18 września 2020 r. dot. wpisu do rejestru zabytków pola bitwy pod Komarowem z 31 sierpnia 1920 r., gm. Komarów-Osada, pow. zamojski wraz z propozycją jego zakresu autorstwa Ewy Prusickiej.
13. Opinia Narodowego Instytutu Dziedzictwa z 28 grudnia 2020 r. dot. wpisu do rejestru zabytków pola bitwy pod Komarowem z 31 sierpnia 1920 r., gm. Komarów-Osada, pow. zamojski wraz z propozycją jego zakresu autorstwa Ewy Prusickiej.
14. Ustawa z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

15. Wizja terenowa (protokół) przeprowadzona w celu wykonania aktualnej dokumentacji fotograficznej i dokonania rozpoznania obiektu (19 lipca 2024 r.).

Kartografia:

1. Mappa pocztowa Królestwa Polskiego z wykazaniem wszelkich dróg oraz odległości na nich [...], Warszawa 1885, Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa, sygn. A I 068, domena publiczna:
<https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/535590/edition/480510?language=pl>
2. Karte des Westlischen Russlands, 1:100 000, 1915 r., domena publiczna:
<https://www.bibliotekacyfrowa.pl/publication/114417>
3. WIG - Mapa Taktyczna Polski 1:100 000, Warszawa 1934, domena publiczna:
A46_B37_Tyszowce_1934_LoC_G6520_s100_.P6.jpg
4. WIG - Mapa Taktyczna Polski 1:100 000, Warszawa 1936, domena publiczna:
P46_S37_TYSZOWCE_1936_nnR0ZT9_BN_Sygn.ZZK_S-581_A.jpg
5. Mapy omawianego obszaru, domena publiczna: geoportal.gov.pl

Archiwalia:

1. Archiwum Państwowe w Zamościu, Urząd Gminy Komarów, sygn. 21.
2. Archiwum Państwowe w Zamościu, Urząd Gminy Komarów, sygn. 22.
3. Wojskowe Biuro Historyczne – Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie, sygn. 302.4. 1546.

Dokumentacja:

1. Bitwa pod Komarowem 31 sierpnia 1920 roku. Studium wartości historyczno-kulturowych obszaru „Pola bitwy pod Komarowem 1920 r.”, rkps., oprac: Czekaj J., Dudek T., Głuchowski K., Mącik H., Tym J. S., 2014.
2. Karta cmentarza: cmentarz wojskowy – mogiła zbiorowa, Wolica Śniatycka, oprac. D. Kawałko, S. Orłowski, 1992 r., Archiwum NID.
3. Karta Ewidencyjna miejsca pamięci na terenie gminy Komarów-Osada, Mogiła z 1920 r., Wolica Śniatycka, oprac. Kraczek M., 2003, Archiwum NID.
4. Karta Ewidencyjna Pomnika Pamięci Narodowej, nr ew. 3/2003, Mogiła z 1920 r. w Wolicy Śniatyckiej, oprac. Wysocka A., 2003, Archiwum NID.

Literatura przedmiotu:

1. Babel I., *Armia Konna*, 1926, wyd. polskie Warszawa 2010.
2. *Bitwa lwowska i zamojska 25 VII – 18 X 1920. Dokumenty operacyjne*. Cz. III (21 VIII – 4 IX 1920), opracował i przygotował do druku zespół pod redakcją M. Tarczyńskiego J. Cisek, G. Nowik, T. Rawski, W. Strzałkowski, J. S. Tym, A. Cz. Żak, Warszawa 2009.
3. Brudnicki J., *Co chcemy chronić? Refleksje na temat kryteriów obejmowania zabytku ochroną konserwatorską*, „Ochrona Zabytków” nr 2, 2023.
4. Brzezowski H., *Bitwa pod Komarowem. Jak ją widziałem?* [w:] „Przegląd Kawaleryjski”, nr 1, R. IX, 1934.
5. Chylińska D., *Krajobraz pola bitwy jako reprezentacja pamięci miejsca i pamięci kolektywnej narodu. Zarys problematyki* [w:] „Zeszyty Naukowe. Turystyka i Rekreacja”, nr 1(17), 2016.
6. Davies N., *Boże igrzysko. Historia Polski*, t. II, Kraków 1991.
7. Izdebski E., *Bitwa pod Komarowem 26 sierpnia -2 września 1914 r.*, Warszawa 1931.
8. Klupsz L., *Krajobraz kulturowy jako kategoria zabytków i jego specyfika* [w:] „Ochrona Zabytków”, nr 2, 2016.
9. Królikowski B., *Ułańskie lato*, Lublin 1999.
10. Kornecki M., *Krajobraz kulturowy. Perspektywy badań i ochrony* [w:] „Ochrona Zabytków” nr 1, 1999.
11. Krukowski P., *Zamość 1920*, Warszawa 2014.
12. Krukowski P., *Bitwa Zamojska 1920. Zamość-Komarów-Hrubieszów*, Warszawa 2018.
13. *Księga Jazdy Polskiej*, praca zbiorowa, Warszawa 1938 r.
14. *Leksykon wiedzy wojskowej*, Warszawa 1979.
15. Myczkowski Z., Marcinek R., Siwek A., *Park kulturowy jako forma ochrony krajobrazu kulturowego (historycznego)*, OT NID Kraków, 2017.
16. Niedźwiedź-Kupiec A., Niedźwiedź J., *Dzieje miejscowości gminy Komarów Osada, powiat zamojski, Komarów-Zamość 2003* (wyd. II 2019).
17. Odziemkowski J., *Leksykon wojny polsko-rosyjskiej 1919-1920*, Warszawa 2004.
18. Ostanek A: *Miejsce i rola bitwy pod Zadwórzem w procesie edukacji historycznej i obywatelskiej społeczeństwa II Rzeczypospolitej* [w:] *Pola bitew wczoraj i dziś*, red. A. Olejko, P. Korzeniowski, K. Mroczkowski, Oświęcim 2013.

19. Pruszyński J., *Ochrona zabytków w Polsce*, Warszawa 1989.
20. Rupp R., *Bitwa pod Komarowem 31 sierpnia 1920 r.* [w:] 2 Pułk Szwoleżerów Rokitniańskich 11 VIII 1914 -11 VIII 1934, red. T. Łękowski, Starogard 1934.
21. Śmigieński T. *Zarys historii wojennej 8-go Pułku Ułanów* ks. Józefa Poniatowskiego, Warszawa 1929.
22. Świerż-Zaleski S., *Zbiory Zamku Królewskiego na Wawelu w Krakowie*, Kraków 1935.
23. Tatara J., *Zarys historii wojennej 9-go Pułku Ułanów*, Warszawa 1929.
24. Urbankowski B., *Józef Piłsudski*, Warszawa 2014 r.
25. *W 200-lecie bitwy pod Racławicami. Prace studialne i dokumentacja konserwatorska*, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa 1994.
26. Wojda A., Biszcza B., *Komarów. Ocalić od zapomnienia*, Zamość 2006 r.
27. Wrzosek J., *Pola bitew – ważny element dziedzictwa* [w:] „Ochrona Zabytków”, nr 1-4, 2010.
28. Wrzosek J., *Historyczne pole bitwy jako stanowisko archeologiczne. Wybrane problemy* [w:] „Ochrona Zabytków”, nr 1, 2017.
29. Wrzosek J., *Pola bitew w Polsce – niechciany element dziedzictwa archeologicznego (?)* [w:] *Archaeologica Hereditas. Konserwacja zapobiegawcza środowiska. Dziedzictwo militarne*. W. Borkowski, W. Brzeziński, J. Wysocki, 2017.
30. Zalasieńska K., *Konserwatorska ochrona zabytków a ochrona przyrody* [w:] „Kwartalnik Prawa Publicznego”, nr 3-4, R. VIII, 2008.
31. Zalasieńska K., Zeidler K., *Problematyka wartościowania jako podstawy rozstrzygnięć wojewódzkiego konserwatora zabytków* [w:] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, red. Szmygin B., Warszawa-Lublin 2012.

Netografia:

<http://www.bitwapodkomarowem.pl/>

https://www.youtube.com/watch?v=AX9_XMB5WBA

Stan prawny - uwarunkowania prawne, konserwatorskie i planistyczne:

Obszar, w stosunku do którego toczy się postępowanie administracyjne w sprawie wpisu do rejestru zabytków krajobrazu kulturowego pola bitwy pod Komarowem z 31 sierpnia 1920 r., złożony jest z 463 działek geodezyjnych należących do 169 właścicieli

będących stronami tegoż postępowania. Spośród powyższych nieruchomości tylko działki nr 328/1 i 329/1 położone w Wolicy Śniatyckiej, obejmujące: mogiłę żołnierzy poległych w bitwie pod Komarowem 31 sierpnia 1920 r., fragment pola bitwy oraz przedpole miejsca upamiętniającego wydarzenie historyczne, wpisane są do rejestru zabytków decyzją z 24 sierpnia 2006 r. i 15 kwietnia 2015 r. pod nr A/667. Teren prawnie chroniony stanowi więc jedynie 0,4% pola bitwy planowanego do objęcia wpisem do rejestru zabytków. Pozostały obszar będący przedmiotem niniejszej opinii, nie jest wpisany indywidualnie do rejestru zabytków, nie został też ujęty w Gminnej Ewidencji Zabytków (oprócz nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków - pozycja nr 57). W uchwalonym „Gminnym Programie Opieki nad Zabytkami Gminy Komarów-Osada na lata 2022 -2026” nie ma odniesień do ochrony pola bitwy, oprócz wymienienia mogiły poległych kawalerzystów (nr rej. A/667). Brak też ustaleń dotyczących ochrony w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego gminy Komarów-Osada i gminy Sitno. Natomiast warto zauważyć, że w II zmianie studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy-Komarów Osada z 2022 r., na rysunku „Uwarunkowania” wyznaczone są granice krajobrazów kulturowych zlokalizowanych w obszarze gminy, w tym – częściowo – w obrębie pola bitwy pod Komarowem z 1920 r. Ustalenia te nie zostały jednak przeniesione do mpzp i nie rodzą skutków prawnych.

Analiza konserwatorska:

Położenie geograficzne i administracyjne w ujęciu historycznym

Gmina Komarów-Osada jest położona w południowo wschodniej części województwa lubelskiego i południowo wschodniej części powiatu zamojskiego (il. 1). Geograficznie gmina znajduje się na obszarze dwóch jednostek fizjograficznych, tj. Wyżyny Lubelskiej oraz Wyżyny Zachodnio-Wołyńskiej, na pograniczu trzech krain geograficznych: Grzędy Sokalskiej, Kotliny Hrubieszowskiej i Padołu Zamojskiego. Sama miejscowość jest też niejako granicą między pierwszą z nich – pagórkowatą i pozostałymi – płaskimi. W pobliżu Komarowa przepływa rzeka Sieniocha – dopływ Huczwy, do której uchodzi wiele drobnych cieków.

W okresie I Rzeczypospolitej obecna gmina Komarów-Osada znajdowała się w województwie bełskim. Po kilkukrotnych zmianach granic po trzecim rozbiórce gmina znalazła się w obrębie zaboru rosyjskiego. Kolejny podział administracyjny kraju został ustalony w 1816 r., po utworzeniu Królestwa Polskiego. Przetrwał on bez zasadniczych

zmian do 1912 r. (il. 2), kiedy utworzono gubernię chełmską. Po odzyskaniu niepodległości dokonano nowego podziału administracyjnego kraju i w 1919 r. utworzono województwo lubelskie w granicach byłej guberni lubelskiej z lat 1867-1912. W 1944 r. powrócono do granic województwa lubelskiego z okresu międzywojennego. W 1975 r. dokonano nowego podziału administracyjnego kraju znosząc powiaty i tworząc nowe województwa podzielone na gminy. Gmina Komarów-Osada znalazła się w województwie zamojskim. Następny podział administracyjny w 1999 r. spowodował włączenie terenu omawianej gminy w obszar powiatu zamojskiego i województwa lubelskiego.

Rys historyczny terenu i miejscowości

Teren gminy Komarów jest położony na obszarach leżących historycznie w zachodniej części krainy zwanej Grodami Czerwieńskimi wchodzącymi w skład ówczesnego państwa Mieszka I. W 979 lub 981 r. ziemie te zostały odebrane Polsce przez Włodzimierza Wielkiego, by ponownie trafić w granice państwa Piastów w 1018 r. w wyniku wyprawy Bolesława Chrobrego na Kijów. Pozostawały one przy Polsce do 1031 r., kiedy to powtórnie zajęli je książęta ruscy Jarosław i Mścisław, wykorzystując zaangażowanie się Mieszka II w walce z Niemcami. W 1340 r. zagarnięte przez Ruś ziemie odebrał Kazimierz Wielki, nie zapewniając jednak na tych terenach spokoju. Dopiero w 1387 r. królowa Jadwiga w wyprawie na Ruś włączyła już na stałe do Polski ówczesną ziemię chełmską i bełską. Po śmierci ostatniego księcia bełskiego Władysława II w 1462 r. księstwo zostało włączone do Korony jako województwo bełskie i takim pozostało do końca pierwszej Rzeczypospolitej.

Najstarsza wzmianka źródłowa o Komarowie pochodzi z 1435 r. Wieś Komarów, stanowiąca własność dziedzica Wawrzyńca, została włączona do parafii w Łabuniach. Powstała ona jednak wcześniej i była lokowana na prawie magdeburskim. W 1578 r. Komarów zwany wówczas Komorowem był majątnością rozdrobnioną, należącą do Komorowskich, Wołkowiskiego, Zamoyskiego i Melcherowiczów. Właścicielem Komarowa w początkach XVIII wieku był hr. Michał Wielhorski, ale w roku 1747 nowym posiadaczem miejscowości stał się hr. Jan Mier. Przyjmuje się, że w roku 1748 uzyskał on dla Komarowa prawa miejskie. Z jego fundacji powstał też kościół zbudowany w miejscu istniejącej już tu kaplicy. W połowie XVIII w. istniała w Komarowie drewniana cerkiew. W jej miejsce rząd carski zbudował w 1868 r. nową, murowaną. Ponadto istniała też mała cerkiew drewniana na cmentarzu grzebalnym. Obydwie zostały rozebrane w 1922 r.

Od początku XIX w. większość mieszkańców Komarowa stanowili Żydzi trudniący się handlem i rzemiosłem, mieli też w Komarowie synagogę. Miasteczko cechował zawsze charakter rolniczy. Po Mierach Komarów przeszedł do Walentego Gołuchowskiego. W 1872 r. nastąpiła parcelacja dóbr komarowskich, ziemię dworską wykupili przeważnie koloniści z Galicji. Komarów został pozbawiony praw miejskich w 1868 r. Obecnie istniejący kościół parafialny pw. Trójcy Świętej został wzniesiony w latach 1908 - 1911 według projektu architekta Kazimierza Skórewicza¹.

Z najnowszej historii Komarowa zasługuje na pamięć rozegrana w czasie I wojny światowej bitwa, prowadzona od 26 sierpnia do 2 września 1914 r. pomiędzy austriacką 4 Armią gen. Maurycego Auffenberga, a rosyjską 5 Armią gen. Pawła Plahwego². 26 sierpnia oddziały starły się pod Zamościem, dzień później pod Tarnawatką, 28 sierpnia pod Tomaszowem Lubelskim, ale do decydujących walk doszło pod Komarowem 1 i 2 września, gdzie wojska austriackie zwyciężyły Rosjan. Jak wynika z map wojskowych z tego czasu decydujące i najintensywniejsze starcie tej bitwy z udziałem piechoty i artylerii odbyło się w lasach i na polach między Cześnikami a Wolicą Śniatycką, dokładnie w miejscu starcia z 1920 r., co musi podnosić zarówno wartość historyczną, jak i archeologiczną tego terenu (il. 34)³. Ślady walk pod Komarowem w 1914 r. znaczą cmentarze wojenne w kilkunastu miejscowościach oraz kwatery wojenne na cmentarzach w Cześnikach, Komarowie, Krasnobrodzie i Lipsku Polesiu⁴.

Komarów znany jest jednak przede wszystkim z faktu rozegrania na polach Wolicy Śniatyckiej wielkiego boju kawalerii polskiej z przeważającą siłą oddziałów bolszewickich. To tutaj ułani polskiej 1 Dywizji Jazdy płk. Juliusza Rómmela rozgromili oddziały Pierwszej Armii Konnej Siemiona Budionnego.

Zarys historii wojny polsko-bolszewickiej ze szczególniejszym uwzględnieniem działań sowieckiego Frontu Południowo-Wschodniego

Pomiędzy odradzającą się po 123 latach niewoli niepodległą Polską a Rosją nie istniała żadna uznawana przez strony granica państwowa, rząd bolszewicki w Rosji nie był

¹ Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy-Komarów Osada – zapis jednolity, część I, 2013 r., przyjęte Uchwałą Rady Gminy Komarów-Osada nr XXII/128/13 z 28 lutego 2013 r., s. 30-32.

² Izdebski E., Bitwa pod Komarowem 26 sierpnia - 2 września 1914 r., Warszawa 1931, s. 13.

³ Wojskowe Biuro Historyczne, Centralne Archiwum Wojskowe [dalej: WBH-CAW], sygn. I.340.1/695, bp., położenie Grupy arcyksięcia Piotra Ferdynanda w dniu 31 VIII 1914 r.

⁴ Opinia Narodowego Instytutu Dziedzictwa z 18 września 2020 r. dot. wpisu do rejestru zabytków pola bitwy pod Komarowem z 31 sierpnia 1920 r., gm. Komarów-Osada, pow. zamojski wraz z propozycją jego zakresu autorstwa Ewy Prusickiej, s.3-4.

uznawany na arenie międzynarodowej, zaś kwestią sporną pozostawał status terytoriów położonych pomiędzy zwartym etnicznym obszarem polskim a obszarem rosyjskim. W konsekwencji starcie pomiędzy Polską a Rosją o wzajemne granice było nieuniknione. Z uwagi na fakt, że niemiecka armia okupacyjna Ober-Ostu, stanowiąca bufor bezpieczeństwa na tych terytoriach pomiędzy siłami polskimi a bolszewickimi, wycofywała się po 11 listopada 1918 r. w szybkim tempie, musiało dojść do nieuniknionego bezpośredniego spotkania wojsk polskich i bolszewickich. Wojna zaczęła się od starcia, które miało miejsce pod Berezą Kartuską na Białorusi 14 lutego 1919 r. W pierwszej fazie inicjatywa była po stronie Polaków, jeszcze w tym samym roku zostało zdobyte Wilno i Smoleńsk. W kolejnym roku działania uległy intensyfikacji. Skoncentrowane nad Berezyną wojska Armii Czerwonej, złożone z 700 000 żołnierzy pod dowództwem Michaiła Tuchaczewskiego, w marcu 1920 r. były gotowe do ataku. Działanie agresora opóźniły manewry armii polskiej, m.in. wyprawa kijowska, ale w lipcu front został przełamany i wojska Tuchaczewskiego ruszyły na Warszawę. Gdy sowiecki Front Zachodni uderzał na stolicę Polski, Front Południowo-Zachodni pod dowództwem Aleksandra Jegorowa uderzał na Lwów⁵, na który bezpośrednio skierowała się Pierwsza Armia Konna Siemiona Budionnego. W bitwie pod Zadwórzem (stacją kolejową na przedpolu Lwowa), w której 17 sierpnia 1920 r. batalion lwowskich ochotników stawiał czoło natarciu 6 Dywizji Konnej, zginęło 318 z 330 walczących, powstrzymując skutecznie przez cały dzień atak wojsk bolszewickich⁶. Jedenastogodzinna bitwa garstki obrońców z oddziałami bolszewickimi nazwana została później polskimi Termopilami. Po dalszych dwóch dniach ataków na przedpolach Lwowa, 20 sierpnia 1920 r. Budionny wykonał wreszcie ponawiany wielokrotnie rozkaz głównodowodzącego Armią Czerwoną Sergieja Kamieniewa, nakazujący przerwanie szturmu Lwowa i wsparcie wojsk Tuchaczewskiego na froncie pod Warszawą. Kontrofensywa Wojska Polskiego rozbiła już jednak w tym czasie (16–18 sierpnia) Front Zachodni Tuchaczewskiego, w związku z czym w rejon Zamościa - przeciw Budionnemu - mogły być dyslokowane odwody polskie z przedmościa warszawskiego. Do dowodzenia siłami polskimi na tym obszarze został odkomenderowany gen. Władysław Sikorski, a w ślad za Budionnym ruszył z Rawy Ruskiej na Zamość gen. Stanisław Haller z 13 Dywizją Piechoty i 1 Dywizją Jazdy pod dowództwem płk. Juliusza Rómmła.

⁵ Davies N., *Boże igrzysko. Historia Polski*, t. II, Kraków 1991, s. 496-498.

⁶ Ostanek A., *Miejsce i rola bitwy pod Zadwórzem w procesie edukacji historycznej i obywatelskiej społeczeństwa II Rzeczypospolitej* [w:] *Pola bitew wczoraj i dziś*, red. A. Olejko, P. Korzeniowski, K. Mroczkowski, Oświęcim 2013, s. 87-102.

Pod Zamościem Budionny napotkał niespodziewany opór. Słaba załoga, otoczona prawie ze wszystkich stron, broniła się wytrwale i bardzo skutecznie. Budionny starał się za wszelką cenę złamać opór, zamiast przejść w kierunku Krasnegostawu, przez co dał niezbędny czas na rozwinięcie kontrmanewru ze strony polskiej. Wyładowane w Krasnymstawie 10 DP i 2 DPLeg., atakujące od strony Grabowca, ruszyły w kierunku Zamościa. Budionny znalazł się w kleszczach i ratował się odwrotem w kierunku Hrubieszowa. Został pobity pod Komarowem w ostatniej w historii bitwie dużych związków kawaleryjskich (1 Armia Konna Armii Czerwonej przeciw 1 Dywizji Jazdy Wojska Polskiego). Zdołał się on co prawda przedrzeć przez zastępujące mu drogę odwrotu siły polskie i ukraińskie, ale nie wykonywał już zwrotów zaczepnych, pozbawiony taborów, zapasów, jednostek zmotoryzowanych.

Po bitwie warszawskiej i bitwie z 1 Armią Konną rozstrzygające znaczenie dla ostatecznego wyniku wojny miała ofensywa polska nad Niemnem we wrześniu 1920 r. Dnia 12 października 1920 r. podpisano rozejm. Po wielu zmaganiach ustalono ostateczne warunki, które zatwierdził traktat pokojowy podpisany w Rydze 18 marca 1921 r.⁷

Bitwa pod Komarowem

Po nieudanych próbach zdobycia Lwowa 1 Armia Konna, skoncentrowała się w rejonie Sokala i stąd 27 sierpnia wyruszyła z pomocą Frontowi Zachodniemu Michaiła Tuchaczewskiego. Po całej serii potyczek Konarmia liczyła ok. 7 tys. żołnierzy, 31 dział, 270 karabinów maszynowych i 7 samochodów pancernych. Marszowi 1 Armii Konnej zagrażała 3 Armia gen. Zygmunta Zielińskiego. Aby skoordynować akcję przeciw Budionnemu, gen. Zielińskiemu podporządkowano Grupę gen. Stanisława Hallera (13 Dywizję Piechoty, 1 Dywizję Jazdy). 3 Armię miały wzmacniać 9, 10 i 18 Dywizja Piechoty, ściągane z północy po pogromie Tuchaczewskiego nad Wisłą. Dowodzący 3 Armią od 30 sierpnia gen. Władysław Sikorski postanowił stoczyć bój z 1 Armią Konną w rejonie Zamościa i Komarowa. Plan Sikorskiego przewidywał związanie głównych sił Budionnego pod Komarowem przez czołowe uderzenie Grupy gen. Hallera i dwustronne oskrzydlenie siłami 10 Dywizji Piechoty gen. Lucjana Żeligowskiego z rejonu Zamościa na Tyszowce oraz 2 Dywizji Piechoty Legionów płk. Michała Żymierskiego z Grabowca na Miączyn.

W skład 1 Dywizji Jazdy wchodziły dwie brygady: 6 Brygada Jazdy pod dowództwem Konstantego Plisowskiego (1 pułk Ułanów Krechowieckich płk. Sergiusza Zahorskiego,

⁷ Davies N., *Boże igrzysko...*, s. 501.

12 pułk Ułanów Podolskich rtm. Tadeusza Komorowskiego, 14 pułk Ułanów Jazłowieckich rtm. art. konnej Michała Beliny-Prażmowskiego, 1 i 2 baterie 3 dak), 7 Brygada Jazdy płk. Henryka Brzezowskiego (2 pułk Szwoleżerów Rokitniańskich rtm. Rudolfa Ruppa, 8 pułk ułanów księcia Józefa Poniatowskiego rtm. Kornela Krzczunowicza, 9 pułk Ułanów Małopolskich mjr. Stefana Jacka Dembińskiego, 1 bateria 1 dak, 2 bateria 6 dak). Dywizję wzmacniał batalion szturmowy 1 Dywizji Jazdy kpt. Stanisława Maczka (trzy kompanie, kilka karabinów maszynowych, podwozy do przewozu wojska). Siły polskie pod Komarowem liczyły ok. 1500 żołnierzy, 70 ciężkich karabinów maszynowych i 16 dział, a siły radzieckie składały się z ponad 6000 żołnierzy, około 350 ckm-ów oraz około 50 dział⁸.

30 sierpnia polskie wojska broniące Zamościa odparły na przedpolu miasta atak Konarmii. W tym czasie Polacy wzięli armię Budionnego w kleszcze od zachodu przez załogę Zamościa, od północy przez 2 Dywizję Piechoty Legionów, od południa przez Grupę Pościgową gen. Stanisława Hallera. Grupa Pościgowa składająca się z 1 Dywizji Jazdy płk. Juliusza Rómmla i 13 Dywizji Piechoty wzięła na siebie główny ciężar walki. Zarządzono ogólne natarcie: 1 Dywizja Jazdy na Cześniki, a 13 Kresowa Dywizja Piechoty Stanisława Hallera na Zamość. 31 sierpnia o 7 rano 1 Dywizja Jazdy weszła w bezpośrednią styczność z 1 Armią Konną u zachodniego krańca bagien komarowskich we wsi Wolica Śniatycza, gdzie 7 Brygada Jazdy zdobyła wzgórze nr 255 i odparła kontratak. Zagrożona okrążeniem 1 Armia Konna Budionnego chciała wydostać się z pułapki, lecz drogę zastąpiła im 1 Dywizja Jazdy płk. Rómmla. Pierwszy zaatakował Batalion Szturmowy kpt. Maczka, uderzając spod wsi Waręż i wychodząc na tyły Budionnego. 7 Brygada walczyła z 11 Dywizją Konarmii, nacierając na nią kilkakrotnie konnymi szarżami. Uderzenia nie dawały rezultatu ze względu na małe stany pułków. Krwawiły pułki 7 Brygady, zwłaszcza 9 pułk ułanów, który stracił pod Komarowem 6 oficerów i blisko 100 ułanów. Wreszcie weszła do walki 6 Brygada. Do bitwy wchodziły kolejno pułk krechowiecki i ułani jazłowieccy. Wspierała je kolejnym uderzeniem 7 Brygada. Z prawej flanki wszedł do walki 12 pułk ułanów. Oddziały Konarmii wycofały się z pola walki pod naporem krechowiaków i 14 pułku (il. 3).

Między godz. 13 a 14 płk Rómmel otrzymał meldunek od lotników o odwróceniu głównych sił Budionnego drogą Werbkowice – Hrubieszów, wobec czego ok. godziny 15.00 rzucił do walki 6 Brygadę na Niewirków, zamierzając odciąć odwrót 1 Armii Konnej. Uderzyli krechowiacy i jazłowieccy. 12 pułk ułanów ubezpieczał prawe skrzydło od wsi Śniatycze.

⁸ Wojda A., Biszczyński B., Komarów. Ocalić od zapomnienia, Zamość 2006 r., s. 23.

Tymczasem ok. 17 Budionny podjął kontruderzenie 6 Dywizją, którą powstrzymała po powrocie na pole bitwy 7 Brygada Jazdy płk. Brzezowskiego. Szarża dwóch polskich pułków – 8 i 9 nie trwała długo. Przeciwnik nie podjął walki. Bolszewicy przepuścili przez swoje szyki ułanów polskich i uderzyli z boków. Przez kilka minut los walki był niewiadomy. O ostatecznym zwycięstwie zadecydowała szarża oddziału rotmistrza Kornela Krzeczunowicza z 8 pułkiem ułanów, która w galopie wbiła się w szeregi przeciwnika i zdobyła m.in. samochód Budionnego⁹. Brawurowa szarża poderwała 8. pułk ułanów i szwadron 1. pułku ułanów. Po gwałtownej walce bolszewicy rozpoczęli ucieczkę. Bitwa była wygrana (il. 4).

Znaczenie bitwy

Wielki bój kawalerii polskiej z przeważającą siłą oddziałów bolszewickich rozstrzygnął działania operacyjne na południowo wschodnim teatrze wojny. Choć w bitwie uczestniczyła artyleria i piechota, to większość działań przypadło na walkę formacji kawaleryjskich w szyku konnym z użyciem broni białej. Ułani polskiej 1 Dywizji Jazdy płk. Juliusza Rómmla pokonali oddziały 1 Armii Konnej Siemiona Budionnego. Całodniowa bitwa przeprowadzona została w dwóch etapach: przedpołudniowym i wieczornym. Po wyjątkowo zaciętych walkach, polscy ułani odnieśli zwycięstwo, ale okupili je dużymi stratami. Poległo lub było rannych ok. 300 kawalerzystów (20% stanu bojowego 1 Dywizji Jazdy) i 500 koni. Największe straty były w 9 pułku ułanów – 120 poległych i rannych, w tym trzech dowódców szwadronów¹⁰. Straty nieprzyjaciela nie są znane, choć przypuszcza się, że rannych i zabitych mogło być około 1500 osób. W wyniku bitwy siła bojowa 1 Armii Konnej Budionnego została złamana i nie była ona już zdolna do działań ofensywnych, a 25 września została ostatecznie wycofana z frontu polskiego¹¹. Znaczenie czynów bojowych polskich kawalerzystów dokonanych pod Komarowem zostało docenione i poświadczane przez Kapitułę Orderu Wojennego Virtuti Militari, poprzez odznaczenie nim uczestników bitwy. We wniosku odznaczeniowym dowódcy 2. Pułku Szwoleżerów Rokitniańskich czytamy bowiem m.in.: „W bitwie pod Komarowem 31/8 [1920] 2. p. szwoleżerów został zaatakowany przez całą brygadę bolsz. Major Rupp z swoim pułkiem 170 szwoleżerów pomimo ogromnych strat (5 oficerów, 48 szwoleżerów) szarżował major Rupp. Kilkukrotnie wstrzymując ten nawał aż do przybycia posiłków nadając

⁹ Śmigielski T. Zarys historii wojennej 8-go Pułku Ułanów ks. Józefa Poniatowskiego, Warszawa 1929, s. 29-30.

¹⁰ Urbankowski B., Józef Piłsudski, Warszawa 2014 r., s. 267.

¹¹ Tamże, s. 269.

nieprzyjacielowi ogromne straty”¹². Z kolei we wniosku o odznaczenie mjr. Stefana Dembińskiego czytamy: „W bitwie pod Komarowem prowadził major Dembiński swój pułk (9 p. uł.) do szarży na całą dyw. bolsz. Wstrzymując ją tak długo, aż 8 pułk zdołał nadejść i bitwę tę rozstrzygając na naszą korzyść. Major Dembiński tego samego dnia sam o godz. 9tej szarżował kilkakrotnie na 4 dyw. bolsz. [...]”¹³. Wobec powyższego nie dziwi, że w okresie międzywojennym 9. Pułk Ułanów Małopolskich obchodził swoje święto 31 sierpnia, czyli w dzień bitwy pod Komarowem z 1920 r., w której uczestniczył.

Bitwa pod Komarowem była największą od 1813 r. i jednocześnie ostatnią w Europie bitwą kawalerii. Zwycięskie formacje polskiej jazdy walczyły z ponad czterokrotnie liczniejszymi oddziałami Konarmii które, tracąc 2/3 swego stanu osobowego, zostały rozbite.

Bitwa była nie tylko wielkim wydarzeniem militarnym o znaczeniu historycznym, ale jej wynik miał równie znaczące konsekwencje polityczne, także o wymiarze ogólnoeuropejskim. Z jednej strony rozstrzygnęła o niepodległości Polski, z drugiej zwycięstwo naszej kawalerii zatrzymało pochód wojsk radzieckich na zachód Europy.

Wielkość i doniosłość bitwy pod Komarowem była doceniana już okresie międzywojennym. Poległych w walkach 26 żołnierzy polskich pochowano na terenie fragmentu pola bitwy w Wolicy Śniatyckiej¹⁴ (il. 10, 17, 23, 24). Bój został upamiętniony poprzez umieszczenie tablicy na Grobie Nieznanego Żołnierza w Warszawie. W okresie II Rzeczypospolitej Polskiej bitwa pod Komarowem została uznana za jedno z sześciu największych zwycięstw Jazdy Polskiej. Planowano utworzenie na Wawelu Sali Chwały Jazdy Polskiej, w której miały znaleźć się urny z ziemią z pól bitewnych Grunwaldu, Kircholmu, Chocimia, Wiednia, Somosierry i Komarowa¹⁵. W 1936 r. powstała koncepcja, budowy pomnika chwały Kawalerii i Artylerii Konnej. Plany te przerwała II wojna światowa. W okresie PRL temat bitwy nie był poruszany w przestrzeni publicznej z przyczyn oczywistych. Jak wynika z relacji okolicznej ludności złożonej Polskiemu Radio Lublin organy bezpieczeństwa uniemożliwiały sprawowanie należytej opieki nad grobem żołnierzy WP, a władze komunistyczne nakazały rozebranie m.in. jego ogrodzenia jeszcze z lat 30. XX w.¹⁶ Mogiły żołnierzy polskich z 1920 r. z Wolicy Śniatyckiej nie tylko nie wykazano w Ewidencji

¹² Wojskowe Biuro Historyczne – Centralne Archiwum Wojskowe, sygn. I.482.26-1857, s. 6.

¹³ Tamże, sygn. I.480.98, s. 130.

¹⁴ W 1995 r. nekropolię ogrodzono i usypano w zachodniej części kopiec ziemny, na którego szczycie ustawiono metalowy krzyż. Od 2006 r. teren cmentarza (wraz z częścią pola bitwy) podlega ochronie konserwatorskiej w ramach wpisu do rejestru zabytków.

¹⁵ Świerż-Zaleski S., Zbiory Zamku Królewskiego na Wawelu w Krakowie, Kraków 1935, s.27-28.

¹⁶ https://www.youtube.com/watch?v=AX9_XMB5WBA [min. 19].

zabytków nieruchomości gminy Komarów z 1987 r.¹⁷ Nie wymieniono jej także w latach 1977-1978 wśród miejsc walki i męczeństwa przewidzianych do objęcia opieką¹⁸, choć takim zainteresowaniem cieszyły się mogiły z I i II wojny światowej z Wolicy Śniatyckiej¹⁹. Datowane na te lata próby przywracania mogiły do należytego stanu, jak również wszelkie uroczystości patriotyczne organizowane przy niej kończyć się miały represjami²⁰. Po 1989 r. pamięć boju pod Komarowem jest przywracana. Walka żołnierzy polskich ponownie została upamiętniona na Grobie Nieznanego Żołnierza napisem na jednej z tablic – „KOMARÓW – HRUBIESZÓW 30 VIII – 1 IX 1920”. W dacie bitwy ustanowione zostało Święto Kawalerii Polskiej²¹. To również święto Szwadronu Kawalerii Wojska Polskiego – jedyne pododdziału konnego we współczesnej armii. Dnia 28 sierpnia 2022 r., w 102. rocznicę bitwy, we wsi Wolica Śniatycka odsłonięto pomnik Chwały Kawalerii i Artylerii Konnej. W ostatni weekend sierpnia, na polach Wolicy Śniatyckiej odbywają się co roku manewry kawalerii ochotniczej, które ostatniego dnia przeradzają się w rekonstrukcję i inscenizację bitwy pod Komarowem.

Bitwa stała się też tematem dzieł malarskich. Uwieczniona została w obrazach najznamienitszych malarzy batalistów tworzących w 20. leciu międzywojennym takich jak Jerzy Kossak (il. 5) i Stanisław Haykowski (il. 6). Charakterystyczne malowidło w kościele parafialnym w Komarowie-Osadzie, przedstawiające bitwę (il. 7) oraz pomnik wystawiony przed świątynią (il. 8), świadczą o lokalnej recepcji wydarzenia. Temat boju w sztuce plastycznej jest również podejmowany obecnie, czego przykładem jest pastel Zdzisława Stanisława Walczaka z 2002 r. (il. 9).

W literaturze bitwa pod Komarowem pojawia się w książce członka armii Budionnego i uczestnika boju – Izaaka Babla²².

Stan istniejący

Analiza przedłożonych i zebranych dokumentów wskazuje, że próby objęcia prawną ochroną konserwatorską pola bitwy pod Komarowem były podejmowane co najmniej od 2006 r. W tymże roku do rejestru zabytków została wpisana – jako miejsce upamiętniające wydarzenie historyczne – północna część działki nr 328/1 zlokalizowanej

¹⁷ Archiwum Państwowe w Zamościu, Urząd Gminy Komarów, sygn. 21.

¹⁸ Archiwum Państwowe w Zamościu, Urząd Gminy Komarów, sygn. 22.

¹⁹ Tamże, s. 2.

²⁰ https://www.youtube.com/watch?v=AX9_XMB5WBA [min. 21].

²¹ Ustanowione Zarządzeniem Ministra Obrony Narodowej 38/MON z 9 października 2009 r.

²² Babel I., *Armia Konna*, 1926, wyd. polskie Warszawa 2010.

w Wolicy Śniatyckiej wraz z mogiłą żołnierzy poległych w bitwie pod Komarowem 31 sierpnia 1920 r. i fragmentem pola bitwy. W 2015 r. konserwator zabytków rozszerzył ten wpis o południową część działki nr 328/1 i działkę nr 329/1 – jako przedpole miejsca upamiętniającego wydarzenie historyczne. Od 2014 r. podejmowane są także próby, z inicjatywy środowiska kawaleryjskiego – kawalerii ochotniczej i wojska – objęcia prawną ochroną konserwatorską pozostałego terenu historycznej bitwy, lecz ze względów proceduralnych nie dochodzą one do skutku.

Obszar pola bitwy określony w załączniku do wniosku z 28 grudnia 2023 r., w stosunku do którego toczy się postępowanie administracyjne w sprawie wpisu do rejestru (il. 11), złożony jest z 463 działek geodezyjnych obejmujących 492 ha, należących do 169 właścicieli będących stronami tegoż postępowania. Teren planowanego wpisu położony jest w obrębie trzech wsi: Wolicy Śniatyckiej i Antoniówki Komarowskiej (gmina Komarów-Osada) oraz Kolonii Cześniki (gm. Sitno) (il. 12, 13). W granicach Kolonii Cześniki, tym samym gminy Sitno, znajduje się jedynie 5,4% obszaru planowanej ochrony konserwatorskiej, w granicach Wolicy Śniatyckiej – 70,2%, a w Antoniówce Komarowskiej – 24,4%. Zdecydowana większość pola bitwy znajduje się więc w granicach gminy Komarów-Osada (94,6%).

Teren pola bitwy, zlokalizowany na północ od zabudowy Wolicy Śniatyckiej oraz Antoniówki, jest lekko pofałdowany i delikatnie wznosi się ku północy zboczem doliny rzeki Sieniochy (il.14), której źródła znajdują się po południowej stronie wsi. W przestrzeni dominuje pasmo wyniesienia rozciągnięte na linii wschód-zachód, oznaczone kotą 255 (il. 15), usytuowane w północnej części obszaru i oparte o dwa kompleksy leśne (il. 16). Las ogranicza teren walki także od południowego zachodu (il. 17). Przez teren przebiega w kierunku północ – południe asfaltowa droga Wolica Śniatycka – Cześniki, przesunięta nieznacznie z osi pola bitwy na zachód (il. 18). Jest to główna arteria komunikacyjna tego obszaru, od której – po stronie zachodniej – odchodzą prostopadle wiejskie drogi dojazdowe i polne. We wschodniej części występują jedynie dukty polne w regularnym układzie szachownicowym. W kierunku wschodnim przestrzeń jest otwarta, minimalnie ograniczona na północnym wschodzie małym lasem (il. 19). Stosunkowo niewielka, zwarta zabudowa wiejska Wolicy Śniatyckiej występuje przy traktach komunikacyjnych jedynie w części południowej (il. 18) i zachodniej. Powyżej koty 255 zlokalizowana jest zabudowa siedliskowa – Podlas (il. 20). Wzdłuż drogi Wolica Śniatycka – Cześniki, po jej wschodniej (il. 14) i zachodniej stronie (il. 21), w oddaleniu, przebiegają napowietrzna linie energetyczne.

Teren jest użytkowany jako pola uprawne. W jego północno zachodnim krańcu zlokalizowany jest zrealizowany w 2022 r. Pomnik Chwały Kawalerii i Artylerii Konnej (il. 22), zaś na działkach nr 328/1 i nr 329/1, położonych przy granicy południowo zachodniej obszaru, mogiła żołnierzy poległych w bitwie (il. 10, 17, 23, 24). Na północ od niej znajduje się cmentarz żołnierzy poległych w bitwie z 1914 r. (il. 24).

Problem ochrony pola bitwy jako krajobrazu kulturowego

Pojęcie „krajobraz kulturowy” należy do jednej z najmłodszych kategorii zabytków. Pojawiło się w ustawodawstwie polskim w 1990 r., w znowelizowanej ustawie z 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury. Zgodnie z zapisami tejże ustawy krajobraz kulturowy mógł podlegać ochronie „w formie ustanawianych stref ochrony konserwatorskiej, rezerwatów i parków kulturowych”. Krajobraz kulturowy mógł być również, jak każdy inny zabytek, wpisany do rejestru zabytków, a także mógł zostać uznany przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej za pomnik historii. Najbardziej wartościowe krajobrazy kulturowe uznane za pomniki historii mogły być przedstawione Komitetowi Światowego Dziedzictwa w celu wpisania na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO i objęcia ich ochroną na podstawie Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego.

W okresie obowiązywania znowelizowanej ustawy o ochronie dóbr kultury od 1990 r. do 2003 r. bardzo rzadko korzystano z możliwości ochrony krajobrazu kulturowego. W tym czasie tylko jeden zabytek został wpisany do rejestru w tej kategorii i dotyczył południowej części wsi Poręba Żegoty położonej w województwie krakowskim. Natomiast krajobraz kulturowy zespołu manierystycznego parku pielgrzymkowego w Kalwarii Zebrzydowskiej wpisany został na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO²³.

W 2003 r. weszła w życie nowa ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, której przepisy dały także możliwość ochrony krajobrazu kulturowego jako zabytku nieruchomego.

W Polsce ochrona krajobrazu kulturowego nie jest realizowana w zadowalającej skali, ponieważ i tym razem wraz z nową ustawą nie pojawiły się jednoznaczne, jasne zapisy umożliwiające wartościowanie i związaną z tym klasyfikację krajobrazów. Podobnie jak w przypadku pozostałych kategorii zabytków nieruchomych, krajobraz kulturowy może być chroniony w formie wpisu do rejestru zabytków, poprzez uznanie za pomnik historii,

²³ Klupsz L., *Krajobraz kulturowy jako kategoria zabytków i jego specyfika* [w:] „Ochrona Zabytków”, nr 2, 2016, s. 46.

ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, albo też w sposób szczególny, zarezerwowany tylko dla tej kategorii zabytków, poprzez utworzenie parku kulturowego.

W obecnej sytuacji klasyfikacja krajobrazów kulturowych może być prowadzona z zastosowaniem pośrednich środków i możliwości, jakie daje ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, poprzez wyznaczenie krajobrazów kulturowych chronionych w skali kraju i ich gradację poczynając od wpisu do rejestru zabytków, przez uznanie za pomnik historii aż do wpisania najbardziej wartościowych krajobrazów kulturowych na Listę Światowego Dziedzictwa²⁴.

Wnioski z 28 grudnia 2023 r., złożone przez Stowarzyszenie „Bitwa pod Komarowem” do Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków o podjęcie z urzędu postępowania w sprawie wpisu obiektu zabytkowego – pola bitwy pod Komarowem z 31 sierpnia 1920 r. w granicach jej historycznego przebiegu – definiują przedmiot planowanej ochrony właśnie jako krajobraz kulturowy.

Zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami krajobraz kulturowy to „postrzegana przez ludzi przestrzeń, zawierająca elementy przyrodnicze i wytwory cywilizacji, historycznie ukształtowana w wyniku działania czynników naturalnych i działalności człowieka”. Natomiast zgodnie z art. 6 ust. 1 pkt 1 lit. a ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania, zabytki nieruchome będące m.in. krajobrazami kulturowymi²⁵.

Krajobraz kulturowy jest więc rodzajem zabytku nieruchomego. Zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, jest on określony jako przestrzeń historycznie ukształtowana w wyniku działalności człowieka, zawierająca wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze. Posiada on postać przetworzonego krajobrazu, a więc tworzonego przez czynniki naturalne oraz aktywność człowieka. Jest też „zapisem historii w konkretnej przestrzeni i na jego kształt i cechy tożsamości złożyły się czynniki zarówno pierwotne, pochodne od natury, jak i wtórne, będące wynikiem działalności człowieka”²⁶. Ważne jest jednak, aby działalność ludzka zmieniająca naturalną równowagę środowiska przez przetworzenie istniejących już elementów bądź wprowadzenie nowych, nie naruszyła

²⁴ Klupsz L., *Krajobraz kulturowy jako...*, s. 47-49.

²⁵ Art. 3 pkt 14 Ustawy z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

²⁶ Kornecki M., *Krajobraz kulturowy. Perspektywy badań i ochrony* [w:] „Ochrona Zabytków”, nr 1, 1999, s. 19.

równowagi między jego poszczególnymi składnikami²⁷. Tym samym krajobraz kulturowy to określone, ilustrujące przeszłość, założenie przestrzenne wraz z wartościami niematerialnymi, jak nazwy miejsc, obyczaje, tradycje wszelkiego rodzaju oraz niektóre formy kompozycji krajobrazu (w tym panoramy i elementy tworzące np. nastrój). Tworzy on „integralną strukturę przestrzenną, na którą składają się: płaszczyzny (lasy, łąki, grunty orne, zbiorniki wodne), ciągi (rzeki, strumienie, drogi, granice), i punkty (obiekty kulturowe i przyrodnicze)”²⁸.

Zabytek nieruchomy, jakim jest krajobraz kulturowy, winien więc stanowić świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Mając zdefiniowane pojęcie krajobrazu kulturowego jako przestrzeń historycznie ukształtowana w wyniku działalności człowieka, zawierająca wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze, zasadniczym pytaniem jest czy pole bitwy jako takie spełnia wymogi tego kryterium.

Najogólniej rzecz ujmując, pole bitwy to miejsce, w którym stoczono bitwę, prowadzono walkę lub w którym odbyło się starcie. *Leksykon wiedzy wojskowej* definiuje bitwę jako „decydujące starcie zbrojne sił głównych stron prowadzących wojnę, od którego rezultatów zależał (...) wynik wojny, od XIX w. wynik etapu wojny lub kampanii”²⁹. Na pole bitwy składa się cały szereg kategorii przestrzeni. W obrębie terenu, na którym odbyła się walka istnieje przestrzeń geograficzna, archeologiczna, historyczna, symboliczna, kulturowa i w końcu turystyczna³⁰. Pozwala to wyodrębnić dwie grupy: przestrzeń materialną i niematerialną.

Do pierwszej kategorii zalicza się przestrzeń geograficzna, na którą składają się istniejące elementy topografii – ukształtowanie terenu, lasy, łąki, grunty orne, zbiorniki i ciek, układ drożny, zabudowa etc., oraz przestrzeń archeologiczna złożona z artefaktów.

Do drugiej grupy należy: przestrzeń historyczna będąca nośnikiem wiedzy o wydarzeniu, które miało miejsce w przeszłości; symboliczna wartościująca teren jako obszar znaczący w wymiarze społecznym i kulturowym, stanowiący syntezę

²⁷ Pruszyński J., *Ochrona zabytków w Polsce*, Warszawa 1989, s.15.

²⁸ Zalaszińska K., *Konserwatorska ochrona zabytków a ochrona przyrody* [w:] „Kwartalnik Prawa Publicznego”, nr 3-4, R. VIII, 2008, s. 250-251.

²⁹ *Leksykon wiedzy wojskowej*, Warszawa 1979, s. 42.

³⁰ Chylińska D., *Krajobraz pola bitwy jako reprezentacja pamięci miejsca i pamięci kolektywnej narodu. Zarys problematyki* [w:] „Zeszyty Naukowe. Turystyka i Rekreacja”, nr 1(17), 2016, s. 106.

wszystkich poprzednich. Przestrzeń turystyczna niesie ze sobą wartość rekreacyjną i edukacyjną.

Desygnatem wartości symbolicznych są lokowane w przestrzeni geograficznej pola bitwy: pomniki, obeliski, mogiły indywidualne i zbiorowe, cmentarze wojenne, wszelkie elementy memoratywne wyeksponowane w krajobrazie.

Teren walk, poprzez fakt lokalizacji w przestrzeni geograficznej, niewątpliwie wypełnia przesłankę dotyczącą występowania elementów przyrodniczych, konieczną do zaistnienia „krajobrazu kulturowego”. Jak jednak zdefiniować w takim obszarze przestrzeń historycznie ukształtowaną w wyniku działalności człowieka, zawierającą wytwory cywilizacji? Materialne i widoczne w krajobrazie ślady bitwy, np. zniszczenia infrastruktury osadniczej utrzymywane w stanie zastanym „po bitwie”, będące wynikiem prowadzenia walki, przekształcenia powierzchni terenu, np. ślady ostrzału, fortyfikacje (stałe lub polowe) czy inne struktury budowlane stałe lub ziemne wznoszone przed bitwą na danym obszarze lub w trakcie jej trwania nie muszą być obecne w przestrzeni. Intensywność ich występowania zależy przede wszystkim od charakteru zdarzenia i czasu, w jakim miało ono miejsce. W przypadku bitwy kawaleryjskiej brak jakichkolwiek elementów terenowych będących wytworem człowieka jest naturalny i oczywisty. Można więc przyjąć, że wartość pola bitwy nie jest zależna od funkcjonowania w jego obszarze jakichkolwiek pozostałości inżynierskich, a także śladów, które powstały w wyniku walk. Natomiast pożądanym jest występowanie w przestrzeni geograficznej naturalnych form terenowych, istniejących w historycznym czasie zdarzenia. Chodzi tu przede wszystkim o te elementy, które istniały na miejscu i w czasie bitwy oraz odegrały określoną rolę w jej przebiegu. Winny więc posiadać historyczne znaczenie i związek z przebiegiem wydarzenia. Mowa tu o np. lokalizacji kompleksów leśnych jako miejsc osłonowych (związanych z koncentracją oddziałów), przebiegu cieków jako naturalnych przeszkód, występowaniu wzgórz, które koncentrowały lub ogniskowały działania stron konfliktu, bądź stanowiły punkty oporu, miejsca dowodzenia itp. Ten rodzaj powiązania topografii z wydarzeniem ma zasadnicze znaczenie. Tak rozumianą przestrzeń geograficzną wypełniają pozostałe przestrzenie: archeologiczna, historyczna, symboliczna, kulturowa i turystyczna tworząc całościowy obraz terenu walki.

W tym kontekście krajobraz pola bitwy należy uznać za specyficzny fragment krajobrazu kulturowego, o którego wartości decyduje nie tyle (lub nie tylko) jego forma będąca wynikiem działania człowieka w powiązaniu z przyrodą, ale przede wszystkim fakt

umieszczenia w naturalnej przestrzeni historycznego wydarzenia (którego sprawcą był człowiek), reprezentującego niematerialne, symboliczne wartości. Ten fakt podkreśla Katarzyna Zalasńska stwierdzając: „Cechą odróżniającą poszczególne elementy otaczającego nas środowiska jest działalność ludzka jako siła sprawcza ich powstania. Wyjątkowo, wartość zabytku może wpływać z określonego zdarzenia mającego miejsce w przeszłości (np. pole bitwy pod Grunwaldem, które wraz z ruiną kaplicy z XV w. zostało wpisane do rejestru)”³¹.

Analiza pola bitwy pod Komarowem

Biorąc pod uwagę powyższe rozważania, ważne będzie stwierdzenie czy pole bitwy komarowskiej z 31 sierpnia 1920 r. reprezentuje cechy kwalifikujące je jako krajobraz kulturowy w całości, czy być może w wybranych aspektach. Jakkolwiek działania bojowe pod koniec sierpnia toczyły się w całym pasie na wschód od Zamościa, to jednak obszar rozstrzygającego starcia był wynikiem strategicznych działań strony polskiej, a sama bitwa została rozegrana w optymalnym miejscu. Zadecydowała o tym topografia terenu okolic Komarowa.

Analiza historycznej kartografii jednoznacznie wskazuje, że krajobraz pola bitwy zachował się bez istotnych zmian, a wszystkie jego właściwości, które w czasie walki odegrały określoną rolę w jej przebiegu, istnieją także obecnie. Taki wniosek można wysnuć porównując mapy z okresu sprzed bitwy i po niej ze współczesną kartografią.

Niemiecka mapa Karte des Westlichen Russlands z 1915 r. (il. 25), obrazująca okolice Wolicy Śniatyckiej, ukazuje charakterystyczne elementy obszaru: pofałdowanie terenu wznoszącego się ku północy, wyniesienie 255, lokalizację i formę lasów, cieków, układ drożny oraz sposób zabudowy. Zestawiona z Mapami Taktycznymi Polski z roku 1934 (il. 26) i 1936 (il. 27) udowadnia, że teren ten nie uległ praktycznie żadnym zmianom w ciągu prawie 20 lat. Ten fakt potwierdzają także zdjęcia lotnicze obszaru zmagarów zamieszczone w książce kapitana dyplomowanego Edwarda Izdebskiego *Bitwa pod Komarowem 26 sierpnia - 2 września 1914 r.*, wykonane przed 1931 r. (il. 28, 29)³². Jeszcze większe zaskoczenie wynika z porównania dawnej kartografii ze współczesną. Obecne zagospodarowanie obszaru jest bardzo zbliżone do historycznego (il. 30). Tak jak sto lat temu dominuje rolniczy sposób użytkowania wysoczyzn otaczających dolinę,

³¹ Zalasńska K., *Konserwatorska ochrona zabytków...*, s. 247.

³² Izdebski E., *Bitwa pod Komarowem...*, zdjęcie lotnicze nr 6, zdjęcie lotnicze nr 8.

obramionych lasami, których narys niemal nie uległ zmianie. Prawie identyczny jest także zakres terenów zabudowy wsi położonych wokół pola bitwy. Od 1920 r., ze względu na utrzymanie rolniczej funkcji, nie uległo zmianie też wyżynne ukształtowanie terenu położonego po północnej stronie biegnącej równoleżnikowo rzeki Sieniochy. Brak inwestycji drastycznie ingerujących w morfologię obszaru, takich jak m.in. odkrywki kopalin, obiekty przemysłowe, wielkoskalowa zabudowa mieszkaniowa i infrastrukturalna pozwolił na zachowanie niemal w stanie pierwotnym (w stosunku do roku 1920) istniejących wówczas relacji przestrzennych pomiędzy terenami użytkowymi a lasami, ciekami, układem drożnym oraz zabudową zagrodową wsi. Spośród zachowanych naturalnych form terenowych, które odegrały istotną rolę w przebiegu bitwy z 1920 r. wymienić należy w pierwszej kolejności kotę 255. Znaczenie panoramy widokowej rozpościerającej się z niej miało wówczas znaczenie strategiczne. Dowodzi tego fragment wspomnień dowódcy 2. Pułku Szwoleżerów Rokitniańskich płk. Rudolfa Rupp: „W pierwszej fazie walki osiągnąłem wzgórze 255 [...]. Przed moimi oczami stanęła wspaniała panorama pięknego krajobrazu oraz miły dla żołnierza widok w nieładzie uciekających taborów nieprzyjacielskich na Niewirków³³. Tymczasem nie wolno mi było spuszczać z oka obowiązku utrzymania w swym ręku dominującego nad terenem wzgórza 255 jako trampoliny, mającej ułatwić następny skok, który miał na celu odcięcie nieprzyjacielowi dogodnej drogi odwrotu Cześniki — Niewirków³⁴”. Płk Henryk Brzezowski pisał: „Po zorientowaniu się w terenie i przestudiowaniu mapy stwierdziłem, że muszę zająć jak najprędzej wzgórze 255 na północ od Wolicy Śniatyczej. Był to punkt dominujący, który umożliwiał obserwację aż po Sitno. Posiadanie tego wzgórza zabezpieczało VI-tej brygadzie podejście i dawało pewną podstawę do rozpoczęcia właściwej naszej akcji, jednym słowem, wzgórze 255 było taktycznym punktem ciężkości na tym odcinku. Na całym długim stoku, który ciągnie się w kierunku wschodnim na Śniatycze, nie mogłem na razie stwierdzić nieprzyjaciela³⁵ [...]. Wzgórze to dawało rozległy widok prawie we wszystkich kierunkach. Jak na dłoni widać było miejscowości Niewirków, Mionczyn, Koniuchy, szosę prowadzącą przez Horyszów Ruski na Werbkowice. Żołnierskie oko moje spoczęło zaraz na dużej kolumnie, która posuwała się przez Mionczyn i Zawalew na wschód. Dopiero jednak przy pomocy lornetki rozróżnić mogłem szczegóły³⁶”.

³³ R. Rupp, Bitwa pod Komarowem 31 sierpnia 1920 r., [w:] 2 Pułk Szwoleżerów Rokitniańskich 11 VIII 1914 – 11 VIII 1934, red. T. Łękawski, Starogard 1934, s. 53.

³⁴ Tamże.

³⁵ H. Brzezowski, Bitwa pod Komarowem. Jak ja ją widziałem, „Przegląd Kawaleryjski”, R. XI (1934), nr 1, s. 22-23.

³⁶ Tamże, s. 30.

Z kolei podczas wieczornych walk 31 sierpnia 1920 r. Kozacy nacierali od Nowej Wolicy na wschód, wzdłuż stoku koty 255. Celem bolszewików było wyjście na tyły polskiej VI Brygady nacierającej w tym czasie na Koniuchy-Niewirków³⁷. Ratunkiem okazało się zawrócenie VI Brygady i artyleria zgromadzona na kocie 255, która rozpoczęła ostrzał w kierunku zachodnim, czyli nacierających Kozaków³⁸. Polska szarża zatrzymała się dopiero przed lasami cześnickimi. Po bitwie 8 i 9 pułki ułanów zebrały się na odprawie na południowym stoku koty 255³⁹.

Natomiast o niewątpliwym znaczeniu wspomnianych przed chwilą lasów położonych na styku obecnych obrębów geodezyjnych Wolica Śniatycka oraz Cześniki i Cześniki-Kolonia świadczą relacje uczestników bitwy komarowskiej nt. roli, jaką w niej odegrały:

pułk. Rudolfa Ruppa, cyt. *Jeszcze szwadron ckm. nie zdążył zająć nakazanych stanowisk ogniowych, kiedy wyłoniła się, jak gdyby z pod ziemi wyrosła, duża kolumna kawalerii sowieckiej z kierunku lasu leżącego na pld. od drogi Cześniki Niewirków*⁴⁰.

mjr. Jana Tatary, cyt. [...] *na północ od Wolicy Śniatyckiej, z lasu na zachód od drogi z Wolicy do Cześnik, wyszła niespodziewanie cała brygada kawalerii sowieckiej. Pułk [9. Pułk Ułanów] natychmiast dosiadł koni i ruszył naprzeciw. Zmęczone konie zaledwie mogły iść klusem. O wyniku walki zdecydowały taczanki 9-go i 8-go pułków ułanów, które wysunięte przed front, rozpędziły ogniem nacierającą brygadę przeciwnika. Nieprzyjaciel w popłochu wycofał się*⁴¹.

ppłk. Tadeusza Śmigielskiego, cyt. [...] *z Cześnickiego lasu wypadły sotnie kozactwa i z dzikim krzykiem ruszyły na odwróconą od nich tyłem kolumnę. Zaskoczenie było tak nagłe, że zdawało się – lada moment chmara kozactwa pokryje i zepchnie w bagno tę szczupłą i nieuszykowaną do boku polską kolumnę*⁴².

³⁷ Tamże, s. 32.

³⁸ Tamże, s. 34.

³⁹ Tamże, s. 37. Tymczasem podczas bitwy z 1914 r. kota 255 nie odgrywała znaczącej roli. Wówczas walka odbywała się o koty 246 (zlokalizowaną poza terenem objętym obecną opinią NID) i 233, położoną między Nową Wolicą a Wolicą Śniatycką (WBH-CAW, sygn. I.340.1/695, *passim*).

⁴⁰ R. Rupp, *Bitwa pod Komarowem 31 sierpnia 1920 r.*, [w:] *2 Pułk Szwoleżerów Rokitniańskich 11 VIII 1914 – 11 VIII 1934*, red. T. Łękawski, Starogard 1934, s. 53.

⁴¹ J. Tatara, *Zarys historii wojennej 9-go pułku ułanów*. Warszawa 1929, s. 27.

⁴² T. Śmigielski, *Zarys historii wojennej 8-go Pułku Ułanów ks. Józefa Poniatowskiego*. Warszawa 1929, s. 29.

Co więcej te same lasy odgrywały także istotną rolę podczas bitwy z 1914 r., gdyż w lesie na granicy obecnych obrębów Wolica Śniatycka i Kolonia Cześniki stali wówczas Kozacy (działka nr ewid. 375), zaś w lesie między obrębami Wolica Śniatycka a Cześniki (działka nr ewid. 852) artyleria⁴³. To prawdopodobnie w tych lasach odbyła się wówczas walka grupy gen. mjr. Kosaka z Rosjanami⁴⁴. Atakował on z lasu na działce nr ewid. 852 przez drogę Wolica-Cześniki na wschód (w kierunku Nowej Wolicy) i północny-wschód (Miączyn, Majdan)⁴⁵. Co ważne jednak, od 1914 r. zasięg i położenie tych lasów nie uległy zmianie.

Jedynymi zmianami, które w sposób oczywisty stanowią nowy element opisywanej przestrzeni, są zrealizowane napowietrzne linie energetyczne: jedna równoległa do drogi Wolica Śniatycka – Cześniki, po jej wschodniej stronie (il. 14) i druga, prostopadła do tego traktu, znajdująca się po stronie zachodniej (il. 21), położenie asfaltu na tejże drodze (il. 14, 16, 18) oraz lokalizacja Pomnika Chwały Kawalerii i Artylerii Konnej w północno zachodniej części obszaru (il. 22). Niemniej droga z Wolicy do Cześnik zachowała swój bieg od 1920 r., gdy stanowiła ważny strategicznie punkt odniesienia dla walczących. Wg relacji płk. Brzezowskiego to ona wyznaczała kierunek natarcia 2. Pułku Szwoleżerów – z Wolicy na Cześniki⁴⁶.

Przestrzeń geograficzna pola bitwy komarowskiej, złożona z elementów topografii istniejących w czasie walk i współcześnie, jest więc autentyczna oraz integralna i tym samym stanowi wartość tego obszaru. Nie umniejsza jej fakt, iż niektóre obiekty topograficzne wykorzystywane podczas bitwy, trudne są dziś do zidentyfikowania. Przykładem może być grobla, w 1920 r. już zniszczona, ale wciąż umożliwiająca 12 pułkowi ułanów przejście z Wolicy Śniatyckiej między bagnami, celem zajęcia Śniatycz⁴⁷.

Przestrzeń historyczną, która jest nośnikiem wiedzy o wydarzeniu, wypełnia znajomość faktów wynikająca z autentycznych przekazów z epoki⁴⁸ i współczesnego rozpoznania⁴⁹. Fakt przeprowadzenia bitwy we wskazanym terenie był dokumentowany

⁴³ WBH-CAW, sygn. I.340.1/695, bp., odpis położenia oddziału wydzielonego gen. mjr. Lischka w dniu 1/9 1914 r.

⁴⁴ Tamże, s. 22.

⁴⁵ Tamże, bp. Położenie 25. Dywizji Piechoty austro-węgierskiej w dniu 29 sierpnia.

⁴⁶ H. Brzezowski, Bitwa pod Komarowem. Jak ją widziałem, „Przegląd Kawaleryjski”, R. XI (1934), nr 1, s. 23.

⁴⁷ Tamże, s. 29.

⁴⁸ Bitwa lwowska i zamojska 25 VII – 18 X 1920. Dokumenty operacyjne. Cz. III (21 VIII – 4 IX 1920), opracował i przygotował do druku zespół pod redakcją M. Tarczyńskiego J. Cisek, G. Nowik, T. Rawski, W. Strzałkowski, J. S. Tym, A. Cz. Żak, Warszawa 2009; Brzezowski H., Bitwa pod Komarowem. Jak ją widziałem? [w:] „Przegląd Kawaleryjski”, nr 1, R. IX, 1934; Rupp R., Bitwa pod Komarowem 31 sierpnia 1920 r. [w:] 2 Pułk Szwoleżerów Rokitniańskich 11 VIII 1914 - 11 VIII 1934, red. T. Łękowski, Starogard 1934; Śmigieński T. Zarys historii wojennej 8-go Pułku Ułanów ks. Józefa Poniatowskiego, Warszawa 1929.

⁴⁹ Bitwa pod Komarowem 31 sierpnia 1920 roku. Studium wartości historyczno-kulturowych obszaru „Pola bitwy pod Komarowem 1920 r.” oprac. Czekał J., Dudek T., Głuchowski K., Mącik H., Tym J. S., 2014.

od momentu jej zakończenia i nie budzi wątpliwości. Opisy⁵⁰, meldunki i szkice pobitewne bezpośrednich uczestników zmagają dokumentują działania bojowe w konkretnym obszarze (il. 31, 32). Określają ruchy oddziałów polskich i sowieckich: kierunki natarć i szarż, miejsca starć poszczególnych pułków i odwroty. Z tychże dokumentów znana jest także lokalizacja stanowisk dowodzenia, miejsc zbiórki i postoju oddziałów oraz charakterystycznych zdarzeń jak np. zdobycie samochodu Budionnego. Mało tego – analiza obrazu rzeźby terenu pola bitwy na podrysie ortofotomapy, pozwala wskazać obecność na terenie lasów między Cześnikami a Wolicą Śniatycką, na działkach nr ewid. 470/1, 471/1, 472/1, 473/1, 474/1, 475/1, 476/1, 477/1, 478/1, 479/1, 480/1, 481/1 i 482/1 w obrębie Wolica Śniatycka oraz 375 w obrębie Kolonia Cześniki i 852 w obrębie Cześniki, liczne ślady po ostrzale artyleryjskim (il. 33) . Można go wiązać nie tylko z 1914 r., ale także bitwą z 1920 r. Podczas bitwy 1914 r. las położony na licznie wymienionych działkach w obrębie Wolicy znalazł się na linii ostrzału artylerii austro-węgierskiej 50 brygady piechoty (il. 34)⁵¹. Z kolei działania zmierzające do zdobycia koty 255 osłaniała wówczas bowiem artyleria polska, zlokalizowana koło folwarku na kocie 231 położonej na południe od Ruszczyzny⁵². Nieobecność lejów po pociskach na terenach rolnych pola bitwy należy wyjaśnić postępującą orką, od której tereny leśne z początku XX w. do dziś pozostają wolne.

Przestrzeń historyczna pola bitwy w powiązaniu z fizycznym obszarem pola walki tworzy jego wymiar symboliczny najważniejszego starcia jazdy polskiej w XX w., podczas którego, w heroicznych zmaganiach, została ocalona niepodległość Polski i wolność Europy Zachodniej, a krew poległych kawalerzystów wsiąkła w ziemię pól Wolicy Śniatyckiej i Antoniówki.

Przestrzeń archeologiczna nie została do tej pory systematycznie zbadana. Na terenie bitwy pod Komarowem nie prowadzono dotychczas żadnych badań archeologicznych ukierunkowanych na odkrycia zabytków lub obiektów związanych z tą bitwą. W związku z tym w zasobach archiwum WUOZ Lublin Delegatura Zamość brak dokumentacji na ten temat. W trakcie badań powierzchniowych realizowanych w ramach AZP, które objęły także teren bitwy, nie ujawniono artefaktów i informacji, które można przypisać do bitwy pod Komarowem. Na kartach KEZAL brak jakichkolwiek informacji na ten temat. Niemniej posiadamy sprawdzone informacje potwierdzające wartość

⁵⁰ Np. anonimowa i niedatowana, odręcznie napisana Historia 8-go pułku ułanów Ks. Józefa Poniatowskiego, akapity 375 do 388, (5 stron), MWP 0103c.

⁵¹ WBH-CAW, sygn. I.340.1/695, bp., położenie 50 brygady piechoty w dniu 31 VIII 1914 r.

⁵² H. Brzezowski, *Bitwa pod Komarowem. Jak ja ją widziałem*, „Przegląd Kawalerski”, R. XI (1934), nr 1, s. 23.

archeologiczną pola bitwy. Świadczą o niej liczne zabytki ruchome. Jak przekazał NID Pan Andrzej Maziarz z Muzeum Fortyfikacji i Broni w Zamościu, jeszcze w księdze inwentarzowej Muzeum Zamojskiego z 1956 r. znaleźć możemy adnotację o zdanych militariach pochodzących z Komarowa. Jak pisze: „Z bitwą z 1914 lub 1920 r. bardzo ostrożnie można by wiązać jedynie bagnety rosyjskie: MZ/30-36/Mi i bagnet austro-węgierski MZ/23/Mi. Do samego 1920 roku łatwiej byłoby dopasować bagnet niemiecki MZ/23/Mi, bagnet francuski MZ/27/Mi i rzadko spotykany hełm rosyjski wz. 1916 MZ/50/Mi”. Wydaje się, że z bitwą z 1920 r. można byłoby ostrożnie wiązać także bagnet francuski ze zbiorów muzealnych⁵³. Z kolei poszukiwania powierzchniowe prowadzone w 2021 r. nie przyniosły spektakularnych efektów. Delegatura WUOZ w Lublinie wydała wówczas 3 pozwolenia na poszukiwania porzuconych zabytków na terenie różnych działek w Wolicy Śniatyckiej i Śniatyczach. Odnaleziono wówczas kilkadziesiąt łusek karabinowych, kulki od szrapnela, elementy sprzętu wojskowego i inne. Poszukiwacze przyznają, że pozyskane dotychczas znaleziska łączone są przede wszystkim z I lub II wojną światową, a wśród nich nie ma artefaktów, które można bezpośrednio powiązać z wydarzeniami związanymi z bitwą pod Komarowem z 1920 r.⁵⁴ W tym miejscu poczynić należy jednak istotną uwagę. Otóż wskutek braku produkcji rodzimej, podczas wojny z bolszewikami Wojsko Polskie (ale także bolszewickie) na ogół posługiwało się sprzętem wojskowym i wyposażeniem dawnych państw zaborczych. Stąd odróżnienie przedmiotu pochodzącego z bitwy komarowskiej z 1914 r. od tego z bitwy z 1920 r. jest bardzo trudne lub prawie niemożliwe. Nadto o wartości archeologicznej winien świadczyć ogół zabytków, a nie tylko te które, np. możemy bezwzględnie wiązać z wydarzeniami 1920 r. Dlatego warto przywołać słowa jednego z rolników z Wolicy Śniatyckiej, zachowane w reportażu Polskiego Radio Lublin autorstwa red. Mariusza Kamińskiego pt. „Bitwa pod Komarowem”. Wspomniat on mianowicie, że niegdyś podczas prac rolnych prowadzonych przez Niego na dawnym polu bitwy wyorał hełm, „długi sztylet” (bagnet?) i żelazną skrzynię amunicyjną, której odkrycie zgłosił policji⁵⁵. Nawet podczas wizji lokalnej przeprowadzonej przez pracowników NID 19 września br. celem zweryfikowania informacji o istnieniu na polu bitwy mogiły z okresu I wojny światowej, odnaleźli oni wprost na warstwie ornej 1 łuskę karabinową, a w bezpośrednim sąsiedztwie wpisanej do rejestru zabytków mogiły żołnierzy WP z 1920 r. nawet fragment ceramiki nowożytniej (załączone do opinii). Świadczy to dobitnie nie tylko

⁵³ Korespondencja e-mailowa Pana Andrzeja Maziarza z ZZ-OT NID w Lublinie z 25.07.2024 r.

⁵⁴ Dane przekazał NID drogą e-mailową w dniu 23.08.2024 r. Pan Wiesław Koman z Delegatury WUOZ w Zamościu.

⁵⁵ https://www.youtube.com/watch?v=AX9_XMB5WBA [min. 18].

o łatwości z jaką można obecnie odnaleźć na polu bitwy zabytki, ale także o ich potencjalnie znacznym zagęszczeniu. Niewątpliwie jednak teren bitwy stanowi potencjalny obszar, w którym należy poszukiwać nie tylko artefaktów związanych bezpośrednio z działaniami militarnymi (elementy uzbrojenia, umundurowania i wyposażenia), ale także z miejscami pochówku ludzi i grzebowisk koni. Wskazanie to dotyczy zarówno bitwy z 1920 r. jak i tej z 1914 r.

W tym miejscu przypomnieć należy *passus* ze wspomnień jednego z dowódców polskich spod Komarowa z 1920 r. płk. H. Brzezowskiego:

„Na polach Komorowa, obficie krwią przepojonych, między kurhanami, w których tysiącami leżą ofiary wojny światowej, spoczywają polegli za Wolność i Wielkość Ojczyzny polscy ułani i szwoleżerowie”⁵⁶. Chodzi niewątpliwie o grób wojenny z 1920 r., wpisany do rejestru zabytków i zlokalizowany na działce nr 328/1 (il. 10, 17, 23, 24). Z opisu płk. Brzezowskiego wynika, że w pobliżu jeszcze w okresie międzywojennym zlokalizowane były kurhany skrywające z kolei zwłoki żołnierzy poległych podczas bitwy pod Komarowem w 1914 r. Musiały one stanowić także element krajobrazu kulturowego tego obszaru w 1920 r. Obecnie jednak nie ma po nich śladu, gdyż zostały zaorane. Taką informację przekazała red. Mariuszowi Kamińskiemu z Polskiego Radio Lublin jedna z okolicznych mieszkanek⁵⁷. Pochówek żołnierzy WP z 1920 r. zachował się jednak, zapewne tylko dlatego, iż nie byli to żołnierze wojsk zaborczych. Niemniej wspomnieć należy o domniemanej mogile z okresu I wojny światowej zlokalizowanej na działce nr ewid. 278 w obrębie ewidencyjnym Wolica Śniatycka. Jak wynika z kwerendy przeprowadzonej przez WUOZ w Lublinie jeszcze w początku lat 20-tych XX w. miała zostać ekshumowana w nowe miejsce. Należy jednak zauważyć, że typowa dla I wojny światowej forma dwóch, bratnich mogił otoczonych wałem, zachowała się do dziś (il. 35). Oznacza to zatem, że mimo upływu już ok. 100 lat od owej ekshumacji, inaczej aniżeli w przypadku innych mogił z 1914 r., tej jednej mogiły nie zaorano, nie zniwelowano. Można to wytłumaczyć tylko ludzką pamięcią o pochówku w tym konkretnym miejscu i być może o tym, iż szczątki poległych nadal tam spoczywają. Przez cały wiek orce nie poddano bowiem nawet wałów mogiły, podczas gdy inne, podobne miejsca w okolicy zostały zaorane. Niestety, kwerenda przeprowadzona przez ZZ-OT NID w Lublinie w zespole C.K. Komendy Powiatowej w Zamościu 1915-1918 w Archiwum Państwowym w Lublinie nie zakończyła się odnalezieniem tzw. karty katastralnej tego

⁵⁶ H. Brzezowski, *Bitwa pod Komarowem. Jak ja ją widziałem*, „Przegląd Kawaleryjski”, R. XI (1934), nr 1, s. 38.

⁵⁷ https://www.youtube.com/watch?v=AX9_XMB5WBA [min. 19].

konkretnego grobu, wskutek szczątkowo zachowanej spuścizny aktowej C.K. Komendy zamojskiej, wydziału grobów wojennych. Tymczasem nie znamy pełnej historii mogił takich jak ta, podobnie jak miejsc pochówku wielu ciał poległych żołnierzy bolszewickich. Z relacji miejscowej ludności wiemy jedynie, że to ona ich grzebała, m.in. w pobliżu miejsca śmierci⁵⁸. Podobnie ludność miejscowa pogrzebała na polu bitwy poległych żołnierzy WP⁵⁹. Obecnie miejsce to wpisane jest do rejestru zabytków jako jedyna mogiła poległych i zmarłych od ran podczas bitwy z 1920 r.

Formy ochrony pól bitewnych

W historii każdego kraju pola bitew odgrywają dużą rolę w budowaniu jego tożsamości. Z tego względu podlegają różnorodnym formom ochrony. W Stanach Zjednoczonych na ich terenie są organizowane muzea oraz parki narodowe. W Europie, w zależności od kraju, istnieją listy tego typu miejsc, które są chronione głównie przed inwestycjami (np. Wielka Brytania) lub umieszczane w rejestrze zabytków (Polska, Republika Federalna Niemiec, Ukraina)⁶⁰.

W Polsce ochrona prawna poprzez wpis do rejestru zabytków dotyczy zaledwie pięciu pól bitewnych, czyli Grunwaldu (1410 r.), Racławic (1794 r.), Maciejowic (1794 r.), Raszyna (1809 r.) oraz Westerplatte (1939 r.). Aż trzy z nich – Grunwald, Racławice i Westerplatte – są pomnikami historii, a więc zabytkami o szczególnej wartości dla państwa. Powierzchnia poszczególnych obszarów, objętych wpisem do rejestru to: Grunwald - 51,75 ha, Racławice - ok. 3000 ha, Maciejowice - 84,04 ha, Raszyn - ok. 0,27 ha, Westerplatte - ok. 64,5 ha⁶¹. Żadna z powyższych przestrzeni nie jest zdefiniowana jako krajobraz kulturowy.

Należy jednak pamiętać, że Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wprowadza również inne formy ochrony – tworzenie parków kulturowych oraz dokonywanie ustaleń ochrony w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego. Przykładem tego typu ochrony, jedynym zresztą, jest powołanie parku kulturowego „Ossów – wrota Bitwy Warszawskiej 1920 roku”.

Jaka jest więc optymalna forma ochrony pól bitewnych? Zarówno wpis do rejestru zabytków, powołanie parku kulturowego czy ustalenia planistyczne stwarzają efekty

⁵⁸ https://www.youtube.com/watch?v=AX9_XMB5WBA [min. 17].

⁵⁹ https://www.youtube.com/watch?v=AX9_XMB5WBA [min. 1].

⁶⁰ Wrzosek J., Pola bitew – ważny element dziedzictwa [w:] „Ochrona Zabytków”, Nr 1-4/2010, s. 174.

⁶¹ Tamże, s. 175.

pozytywne i negatywne. Wpis do rejestru teoretycznie dotyczy z reguły wielkoobszarowego terenu, co wynika z charakteru walk, zwłaszcza tych z XX w. Objęcie ochroną kilkudziesięciu czy nawet kilkuset kilometrów kwadratowych, z miejscowościami i ich infrastrukturą, pociąga określone konsekwencje prawne, jest bardzo skomplikowane formalnie, a realna ochrona może okazać się utrudniona. Z tego względu o wiele bardziej efektywna wydaje się być ochrona planistyczna czy też poprzez powołanie parku kulturowego. Inicjatywa wdrożenia tych form ochrony leży jednak po stronie samorządów, które realizują zazwyczaj politykę kierując się jedynie swoimi wymiernymi korzyściami.

Z drugiej strony pozostawienie pola bitwy bez żadnej ochrony formalnej niesie za sobą (lub nieść może w przyszłości) zagrożenia, przede wszystkim w wyniku realizacji wszelkich inwestycji budowlanych. Możliwość wznoszenia nowych budynków mieszkalnych, dużych obiektów kubaturowych, zakładów produkcyjnych, magazynów, nowych dróg (obwodnice, autostrady, linie kolejowe), infrastruktury energii odnawialnej oraz innych inwestycji liniowych – wodociągów lub gazociągów, nieodwracalnie przekształca relacje przestrzenne historycznego krajobrazu pola bitwy. Z tego względu ochrona tego typu miejsc wydaje się jak najbardziej wskazana.

W tym miejscu, na podstawie przeprowadzonej analizy problemu, nasuwa się refleksja, że w polskim systemie prawnym brak jest zdefiniowanej kategorii zabytku jakim jest pole bitwy⁶². Właśnie z tego faktu wynika podstawowa trudność z przyjęciem właściwej formy ochrony tego typu miejsc. Świadczą o tym dotychczas zastosowane formuły (wpis do rejestru, park kulturowy) w przypadku Grunwaldu, Racławic, Maciejowic, Raszyna, Westerplatte i Ossowa. Tylko w przypadku Westerplatte, ze względu na charakter miejsca, wpis do rejestru jest narzędziem adekwatnym. Pozostałe miejsca nie są chronione w zadowalającym stopniu⁶³. Wpis do rejestru zabytków pola bitwy nie uwzględnia wielu aspektów specyfiki tego typu zabytku, w tym jego morfologii, znaczenia i symboliki. Tymczasem, jak stwierdza Jakub Wrzosek „nowoczesne podejście do tematu, jakim są bitwy czy konflikty militarne, polega na ścisłej współpracy specjalistów z wielu dziedzin, m.in. historyków i archeologów oraz geologów, kryminologów czy antropologów⁶⁴.

⁶² Kategoria „pola bitew” występowała w art. 5 pkt 4 ustawy z 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultur. W obecnie obowiązującej ustawie z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, ta kategoria nie występuje.

⁶³ Patrz: Wrzosek J., *Pola bitew – ważny...*, s. 174-177.

⁶⁴ Wrzosek J., *Pola bitew – ważny...*, s. 173.

Brak opracowania właściwej metody postępowania, z jednej strony gwarantującej ochronę pól bitewnych, a z drugiej pozostającej w zgodzie z szeroko pojętym interesem społecznym, jest poważną przeszkodą w skutecznym zabezpieczeniu tego rodzaju dziedzictwa narodowego. W kraju, który od czasu swego powstania toczył nieustanne wojny, a od wyników bitew w tych konfliktach zależał niejednokrotnie jego byt państwowy, dziwi fakt, że do tej pory nie została wypracowana optymalna metoda ochrony tego ważnego świadectwa jego dziejów.

Wnioski

W wyniku przeprowadzonej analizy, biorąc pod uwagę dostępną literaturę przedmiotu, badania terenowe wskazanego obszaru oraz obowiązujące regulacje prawne, przestrzeń pola bitwy komarowskiej z 1920 r. można uznać za specyficzny fragment krajobrazu kulturowego, o którego wartości decyduje naturalna, nieprzekształcona co najmniej od ok. 1914 r. forma topograficzna w ścisłym powiązaniu z przestrzenią historycznego wydarzenia (którego sprawcą był człowiek), reprezentującego niematerialne wartości. Jako tak zdefiniowana przestrzeń, a także jako miejsce upamiętniające wydarzenie historyczne, pole bitwy pod Komarowem z 1920 r. wypełnia definicję zabytku określonego w art. 3 pkt 1 oraz art. 6 ust.1 pkt 1 lit. a i h ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wymagającego ochrony prawnej ze względu na interes społeczny.

Jednak powyższe rozważania wskazują także, że obecnie brak jest w prawodawstwie polskim adekwatnego narzędzia, umożliwiającego skuteczną i efektywną ochronę pól bitewnych, uwzględniającego ich specyfikę w pełnym zakresie oraz godzącym interes społeczny z oczekiwaniami właścicieli poszczególnych części tak rozumianego obszaru.

Pozostaje więc rozważenie zastosowania dostępnych środków ochrony, którymi dysponują organy ochrony zabytków lub władze samorządowe.

W gestii konserwatora zabytków leży wpis do rejestru zabytków krajobrazu kulturowego pola bitwy jako zabytku nieruchomego lub jego ujęcie w Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków (z perspektywą docelowego wpisu do rejestru zabytków nieruchomych). Ponadto, ze względu na wartość archeologiczną terenu można także wziąć pod uwagę włączenie do WEZ Karty Ewidencji Zabytku Archeologicznego (z perspektywą docelowego wpisu do rejestru zabytków archeologicznych). W tym konkretnym przypadku

przed założeniem KEZAL należałoby przeprowadzić badania archeologiczne (z planigrafią) celem doprecyzowania zasięgu stanowiska archeologicznego.

W kompetencji samorządu pozostaje - po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków – utworzenie parku kulturowego w celu ochrony krajobrazu kulturowego (co wydaje się być optymalną formą ochrony przedmiotowego pola bitwy), wyznaczenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego lub ujęcie w Gminnej Ewidencji Zabytków.

Ponadto, zaleca się poddanie badaniom archeologicznym domniemanej mogiły bratniej zlokalizowanej na działce nr ewid. 278, dla potwierdzenia obecności szczątków ludzkich oraz chronologii pochówku. W przypadku potwierdzenia obecności w tym miejscu grobu wojennego, w świetle obowiązujących przepisów, zaleca się podjęcie kroków zmierzających do ujęcia go w wojewódzkiej ewidencji grobów wojennych.

Opinię opracował:

Piotr Mazur

Główny Specjalista w ZZ-OT NID w Lublinie

KIEROWNIK
Oddziału Terenowego w Lublinie
Narodowego Instytutu Dziedzictwa

Dr Dominik Szulc

Kwerendę przeprowadzili:

Piotr Mazur, główny specjalista w ZZ-OT NID w Lublinie

Dr Dominik Szulc, kierownik ZZ-OT NID w Lublinie

Katarzyna Czerlunczakiewicz, starszy specjalista w ZZ-OT NID w Lublinie

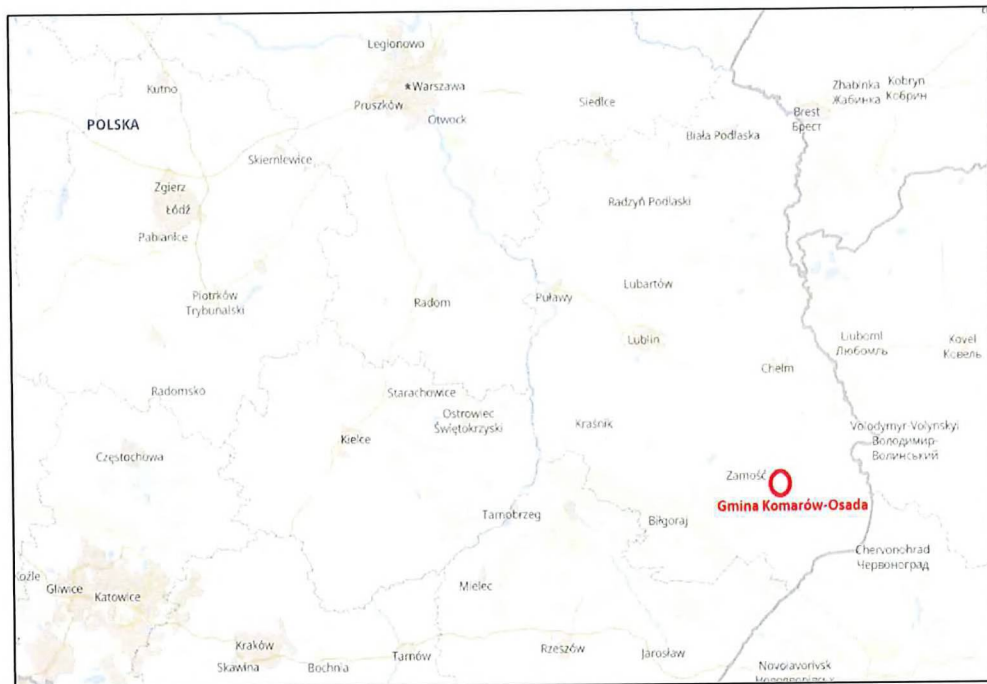
Konsultacja:

Jakub Wrzosek, kierownik Zespołu Zadaniowego ds. dziedzictwa archeologicznego NID w Warszawie.

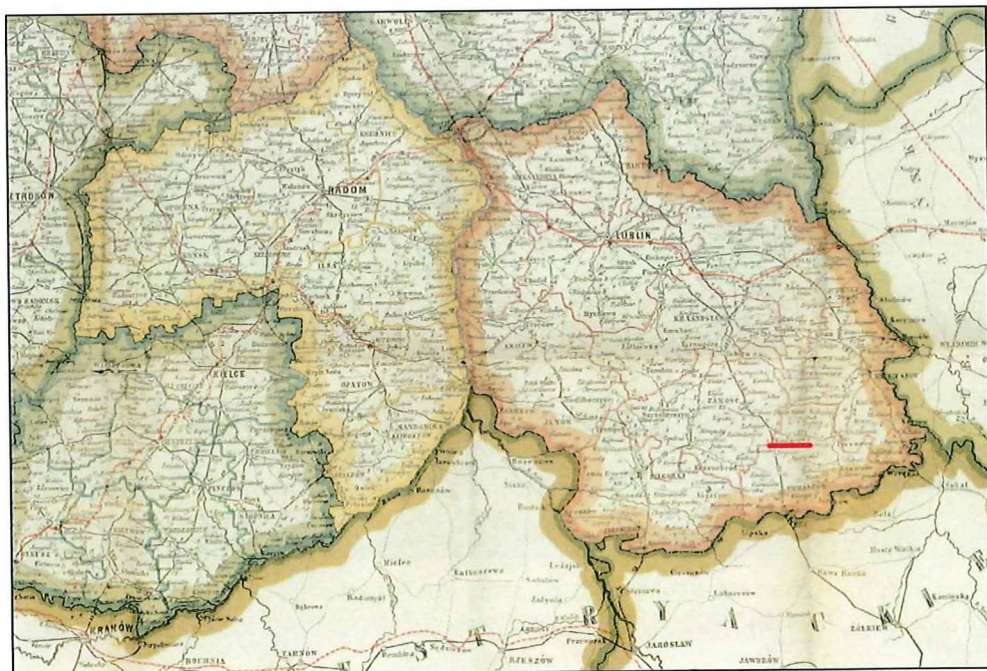
Załączniki:

1. Ilustracje 1- 35.
2. Protokół z wizji lokalnej przeprowadzonej 19 lipca 2024 r.
3. Notatka służbowa z 20 września 2024 r.

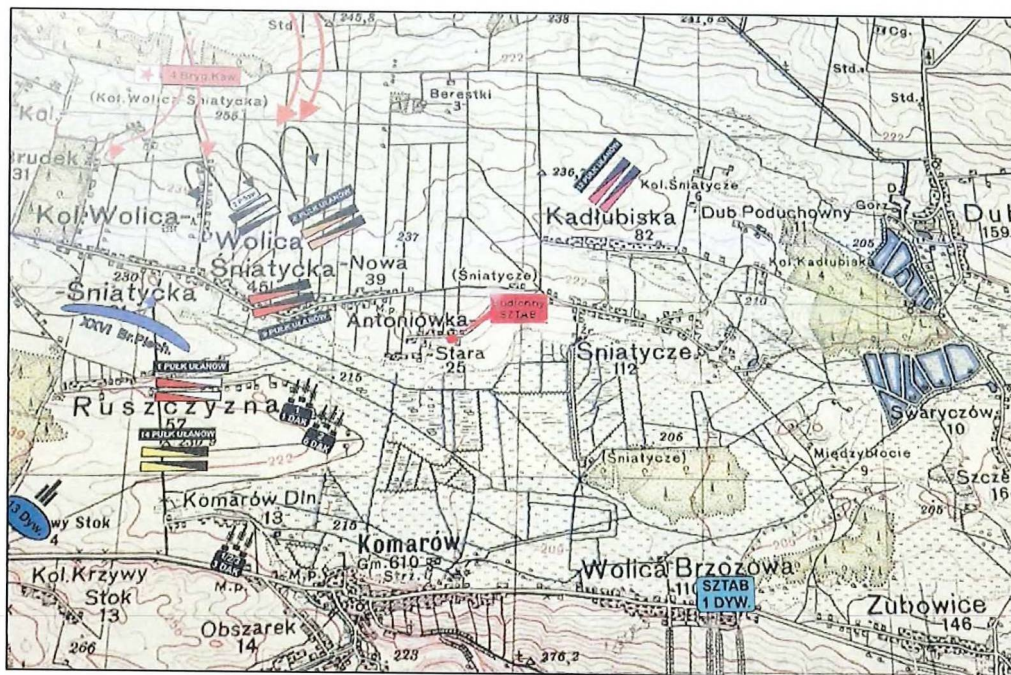
ILUSTRACJE:

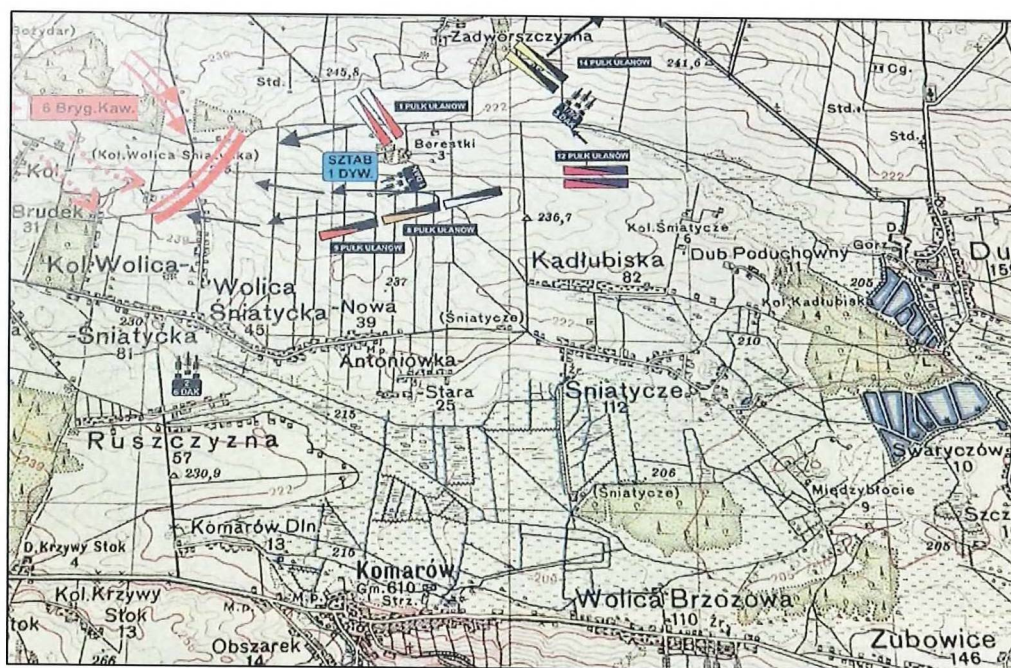
1. Lokalizacja Gminy Komarów-Osada w woj. lubelskim, źródło mapy: geoportal.gov.pl

2. Położenie Komarowa-Osady w zaborze rosyjskim, Mappa pocztowa Królestwa Polskiego z wykazaniem wszelkich dróg oraz odległości na nich [...], Warszawa 1885, źródło mapy: Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa, sygn. A I 068, domena publiczna: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/535590/edition/480510?language=pl>

3. Poranna faza bitwy wg mapy zamieszczonej na tablicy poglądowej znajdującej się przy mogile poległych kawalerzystów w Wolicy Śniatyckiej, fragment, fot. Piotr Mazur, wrzesień 2024 r.

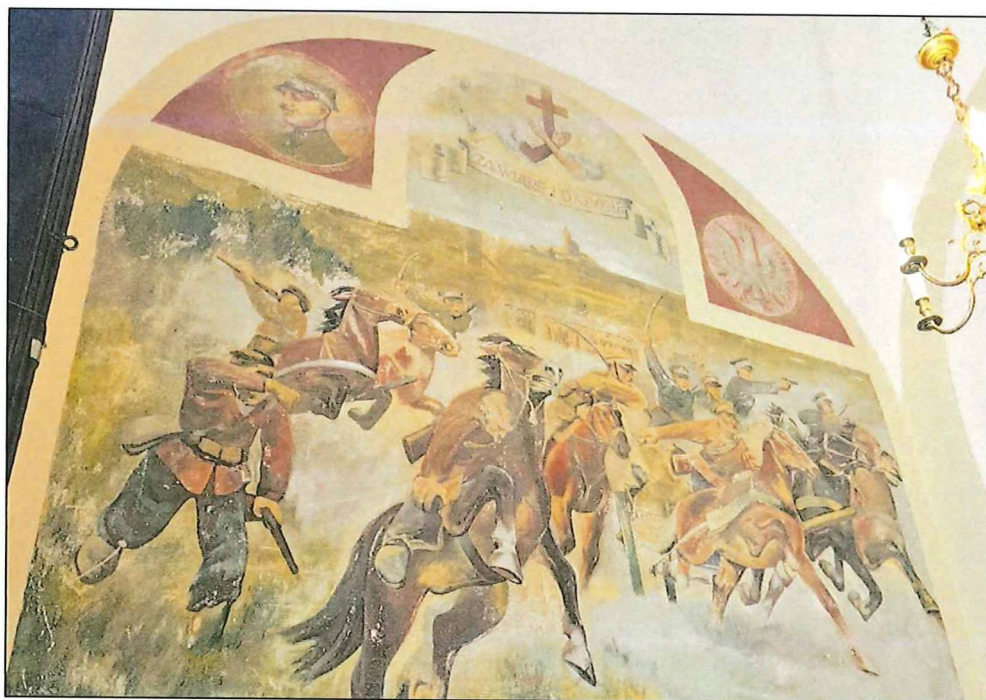
4. Wieczorna faza bitwy wg mapy zamieszczonej na tablicy poglądowej znajdującej się przy mogile poległych kawalerzystów w Wolicy Śniatyckiej, fragment, fot. Piotr Mazur, wrzesień 2024 r.

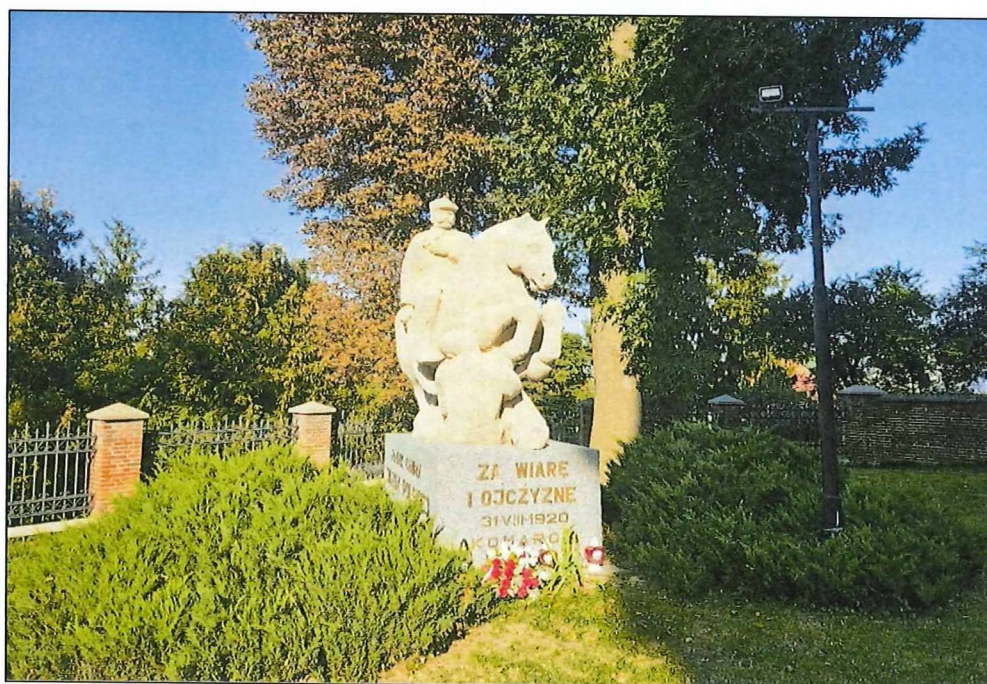
5. Jerzy Kossak, Bitwa pod Komarowem, prawa strona tryptyku, 1939, źródło:
<https://naszahistoria.pl/bitwa-pod-komarowem-ostatni-wielki-boj-kawalerii/ar/c15-10644542>

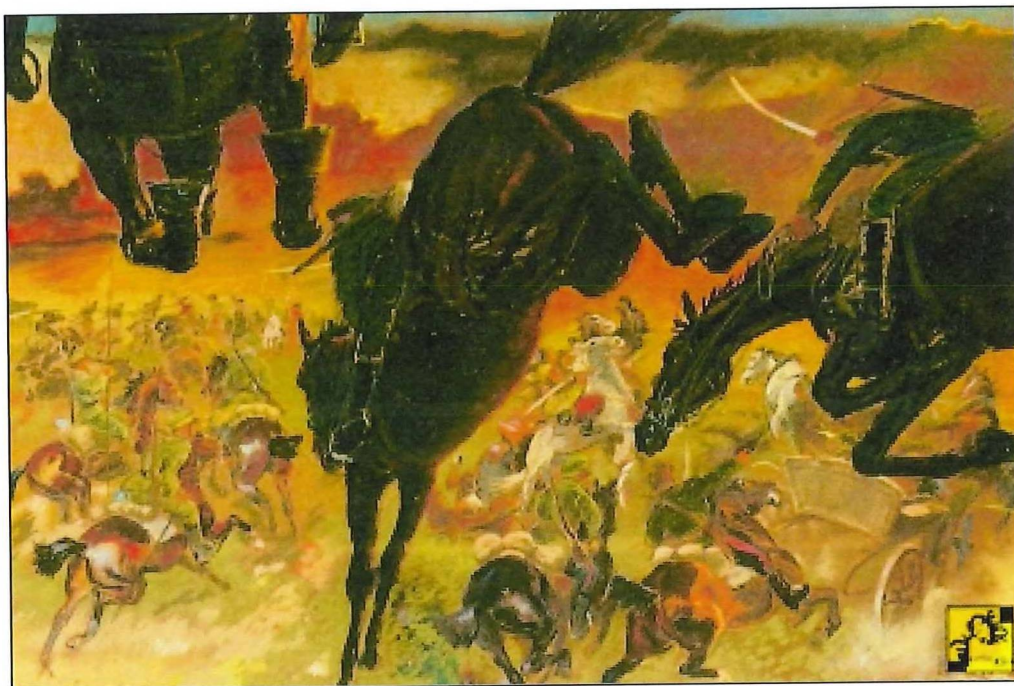
6. Stanisław Haykowski, Bitwa pod Komarowem, źródło:
<https://wiadomosci.onet.pl/kraj/wojna-polsko-bolszewicka-bitwa-pod-komarowem-ostatnia-batalia-kawalerii/yb0f8mc>

7. Szarża kawalerii polskiej pod Komarowem 1920 r., malowidło w kruchcie kościoła parafialnego w Komarowie Osadzie, fot. Piotr Mazur, wrzesień 2024 r.

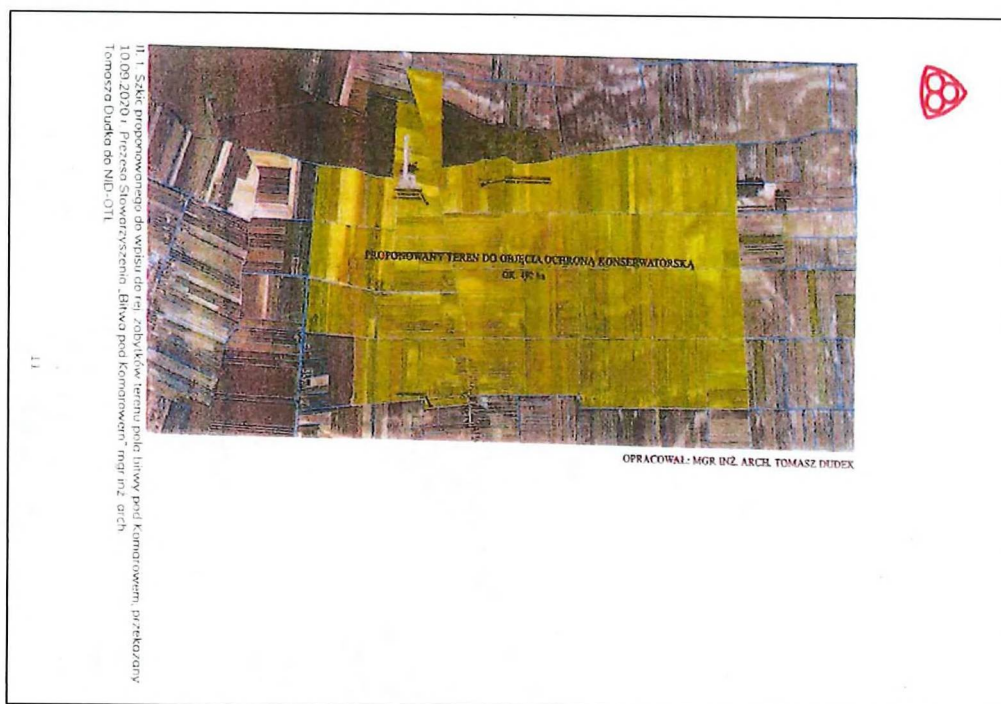
8. Pomnik Bitwa pod Komarowem, cmentarz przykościelny kościoła parafialnego w Komarowie-Osadzie, fot. Piotr Mazur, wrzesień 2024 r.

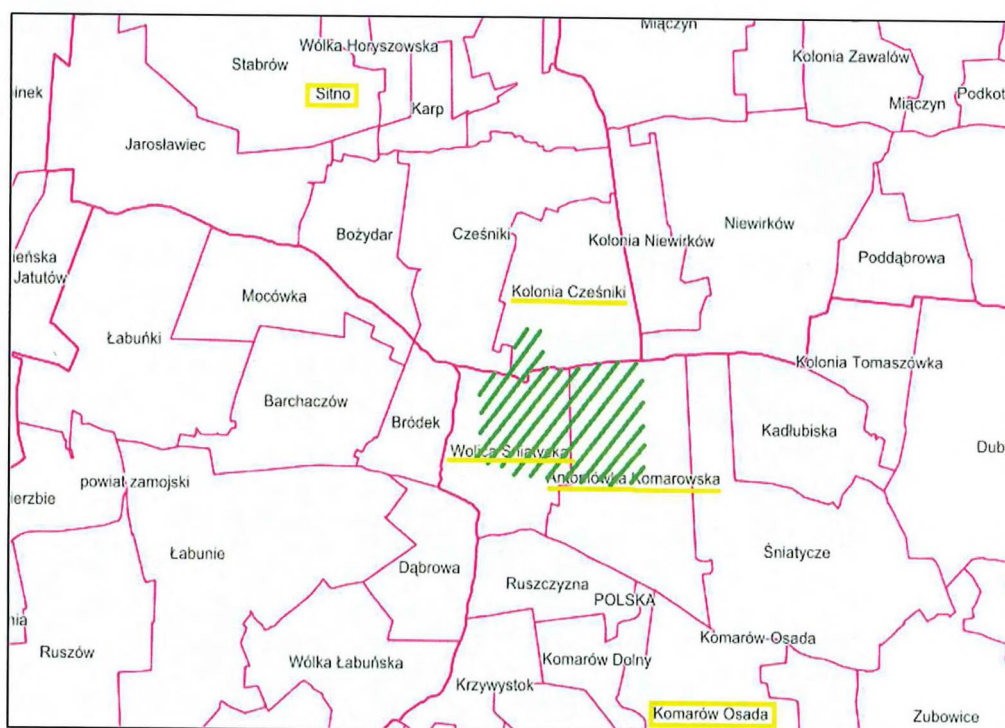
9. Zdzisław Stanisław Walczak, Bitwa pod Komarowem, 2002 r., źródło:
<https://www.arte.fm/bitwa-pod-komarowem/5407>

10. Mogiła żołnierzy poległych w bitwie pod Komarowem 31 sierpnia 1920 r. z fragmentem pola bitwy w Wolicy Śniatycznej, wpisane do rejestru zabytków pod nr A/667, fot. Piotr Mazur, wrzesień 2024 r.

11. Szkic stanowiący integralną część opinii eksperckiej Narodowego Instytutu Dziedzictwa Narodowego z 28 września 2020 r., znak: DSK.5111.13.2020.EP, wskazany we wniosku Stowarzyszenia „Bitwa pod Komarowem” z 28 grudnia 2023 r. i przyjęty przez LWKZ do dalszego procedowania w postanowieniu z 8 kwietnia 2024 r., znak: KD.5140.6.6.2024 jako załącznik graficzny.

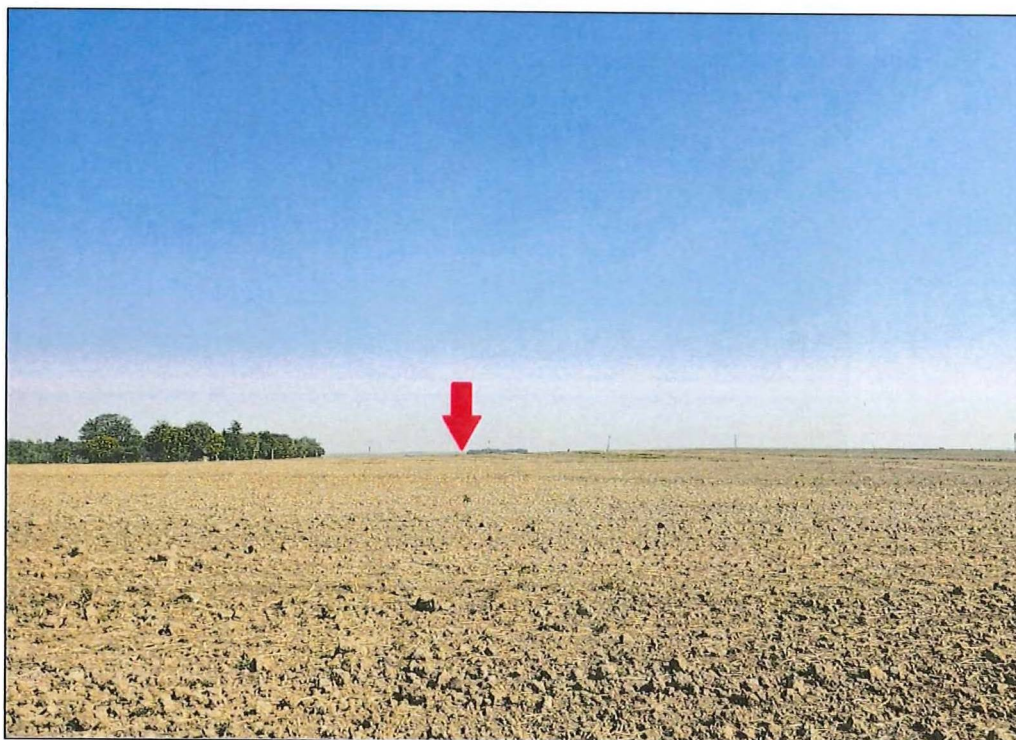
12. Teren planowanego wpisu zlokalizowany w obrębie trzech wsi: Wolicy Śniatyckiej i Antoniówki Komarowskiej (gmina Komarów-Osada) oraz Kolonii Cześniki (gm. Sitno); jako podkład wykorzystano mapę zamieszczoną na geoportal.gov.pl

13. Granice planowanego wpisu do rejestru zabytków na ortofotomapie ; jako podkład wykorzystano mapę zamieszczoną na geoportal.gov.pl

14. Pole bitwy, widok wschodniej części obszaru w kierunku pn., fot. Piotr Mazur, wrzesień 2024 r.

15. Pasma wyniesienia rozciągnięte na linii wschód-zachód, czerwoną strzałką zaznaczono kotę 255, fot. Piotr Mazur, wrzesień 2024 r.

16. Dwa kompleksy leśne stanowiące północną granicę pola bitwy, widok od pn., fot. Piotr Mazur, wrzesień 2024 r.

17. Las ograniczający teren walk od pd.-zach., na pierwszym planie mogiła żołnierzy poległych w 1920 r., fot. Piotr Mazur, wrzesień 2024 r.

18. Asfaltowa droga Wolica Śniatycka – Cześniki, w głębi zabudowa wsi, fot. Piotr Mazur, wrzesień 2024 r.

19. Niewielki las wyznaczający wschodnią granicę pola bitwy, fot. Piotr Mazur, wrzesień 2024 r.

20. Na pierwszym planie zabudowa siedliskowa Podlas, fot. Piotr Mazur, wrzesień 2024 r.

21. Napowietrzna linia energetyczna po zachodniej stronie drogi Cześniki – Wolica Śniatycka, fot. Piotr mazur, wrzesień 2024 r.

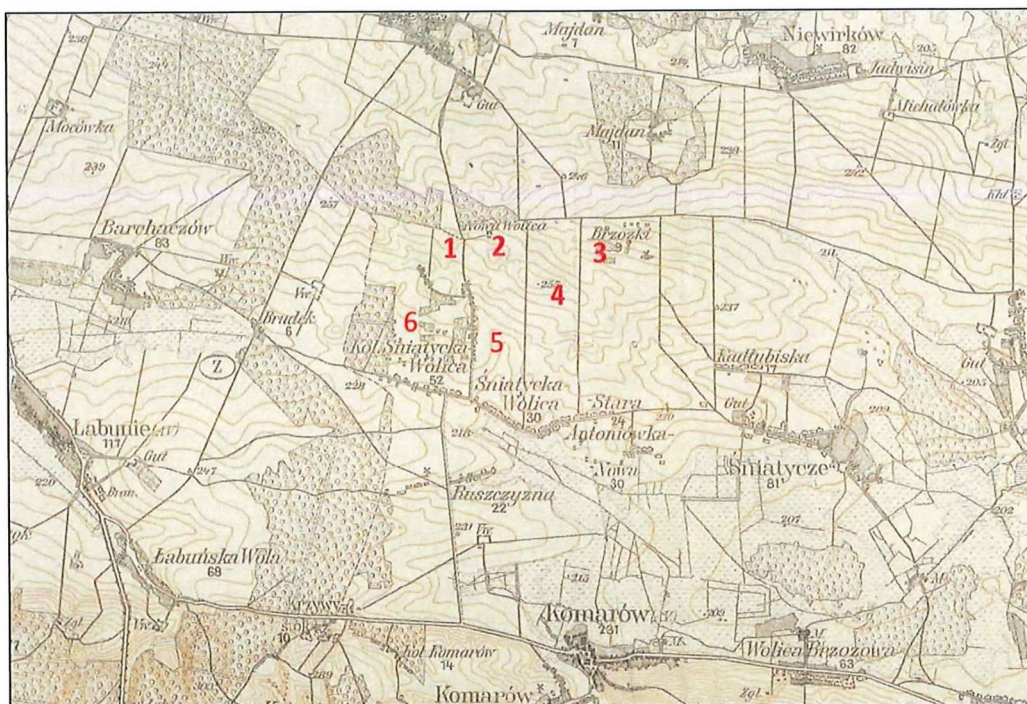
22. Pomnik Chwały Kawalerii i Artylerii Konnej, fot. Piotr Mazur, wrzesień 2024 r.

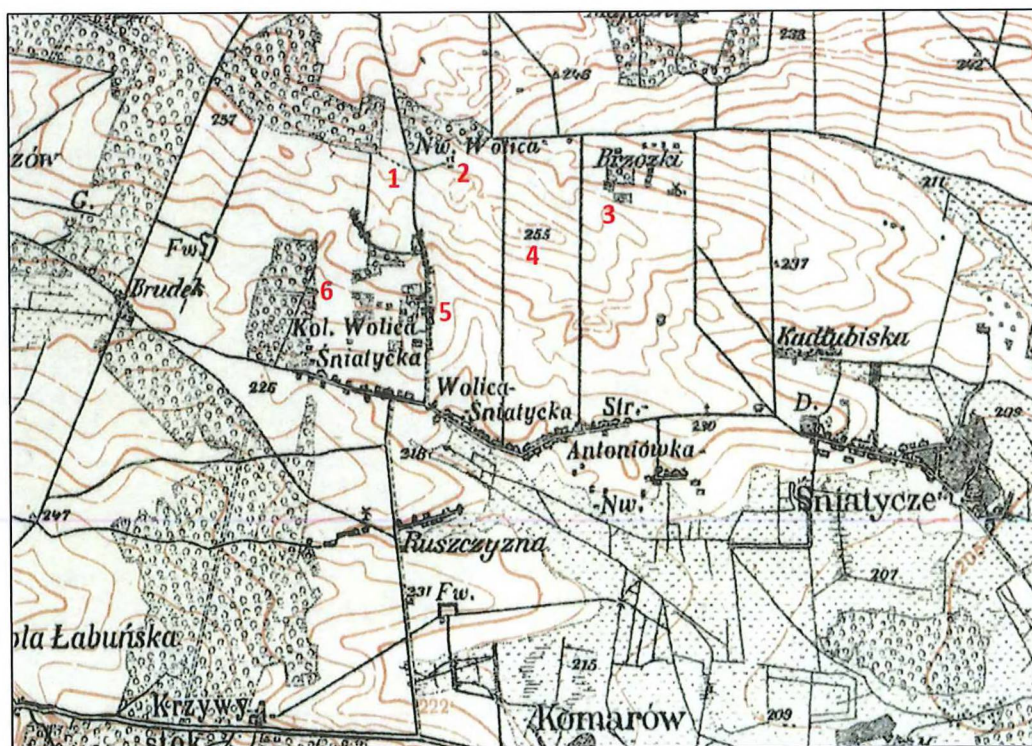
23. Mogiła żołnierzy poległych 31 sierpnia w 1920 r., fot. Piotr Mazur, lipiec 2024 r.

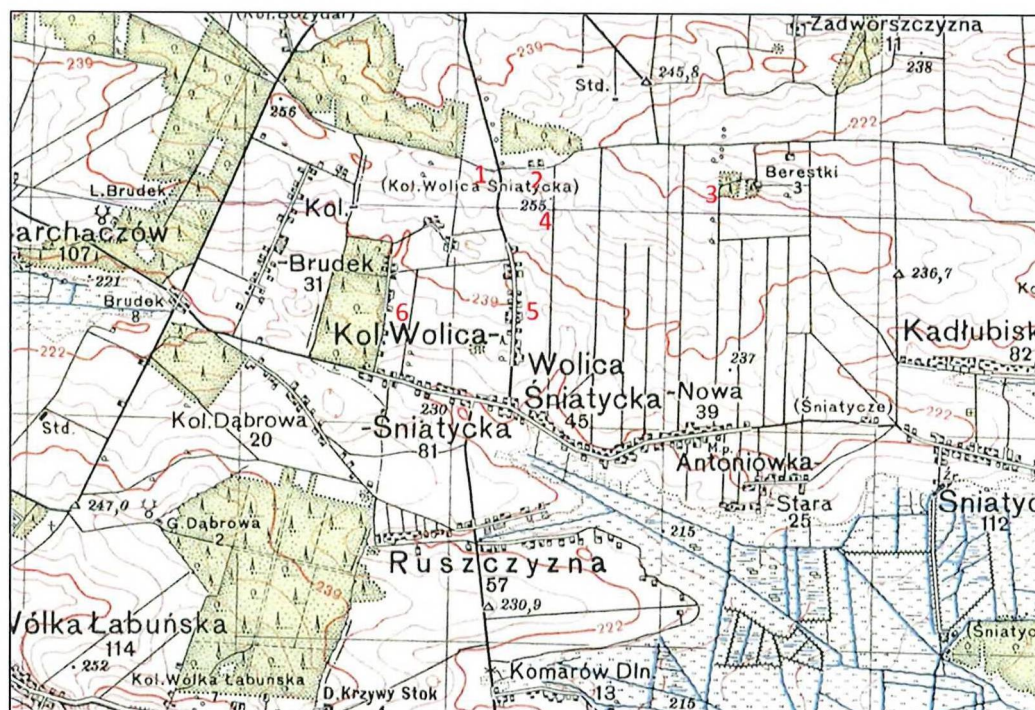
24. Cmentarz żołnierzy poległych żołnierzy w bitwie z 1914 r., na drugim planie (po prawej stronie) mogiła poległych kawalerzystów w 1920 r., fot. Dominik Szulc, wrzesień 2024 r.

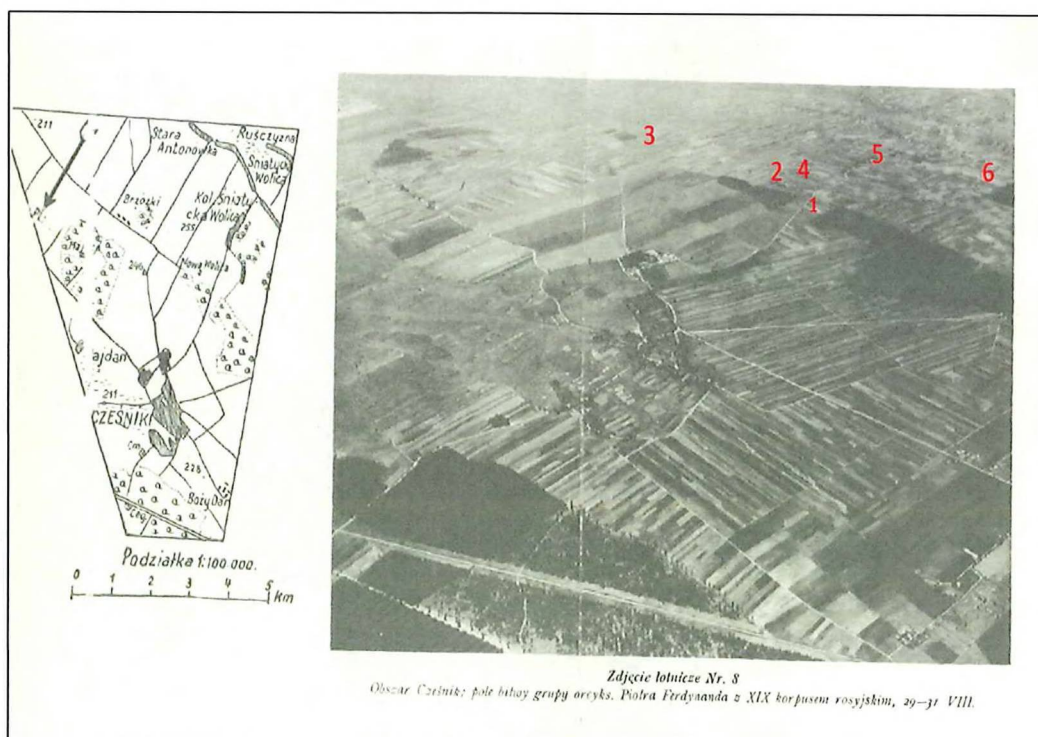
25. Karte des Westlichen Russlands, 1:100 000, 1915 r., domena publiczna: <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/publication/114417>. Legenda do oznaczeń: 1.Układ lasów stanowiących północną granicę pola bitwy, 2.Podlas, 3.Las wschodni, 4. Kóta 255, 5. Droga i południowa zabudowa wsi, 6. Las południowo zachodni.

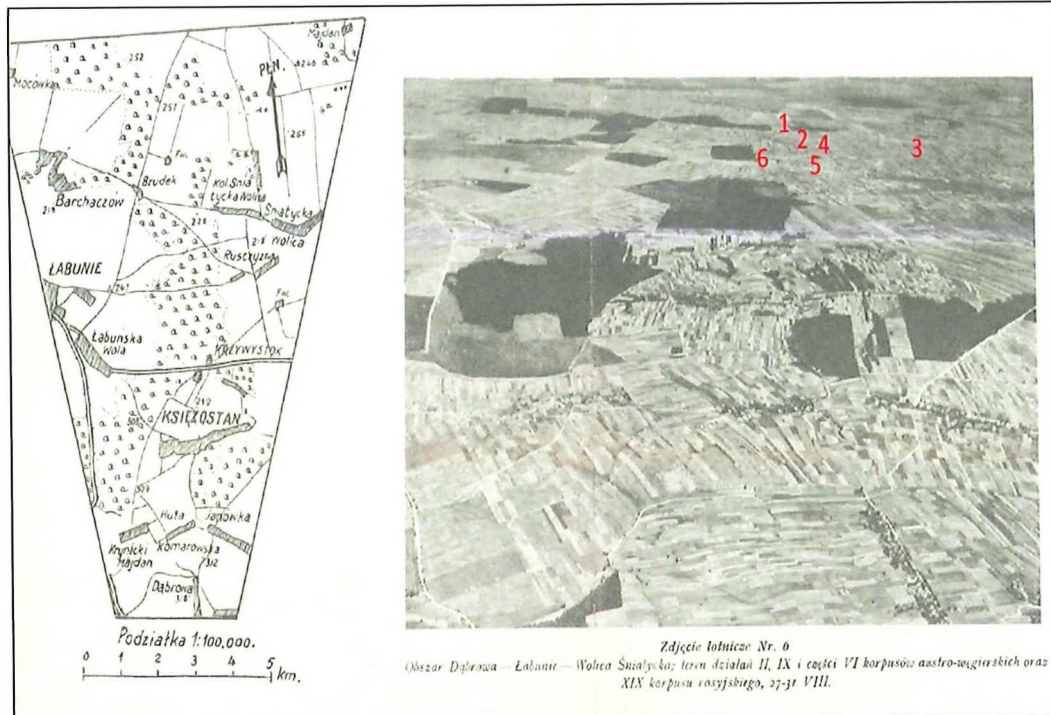
26. WIG - Mapa Taktyczna Polski 1:100 000, Warszawa 1934, domena publiczna: A46_B37_Tyszowce_1934_LoC_G6520_s100_P6.jpg. Legenda do oznaczeń: 1.Układ lasów stanowiących północną granicę pola bitwy, 2.Podlas, 3.Las wschodni, 4. Kóta 255, 5. Droga i południowa zabudowa wsi, 6. Las południowo zachodni.

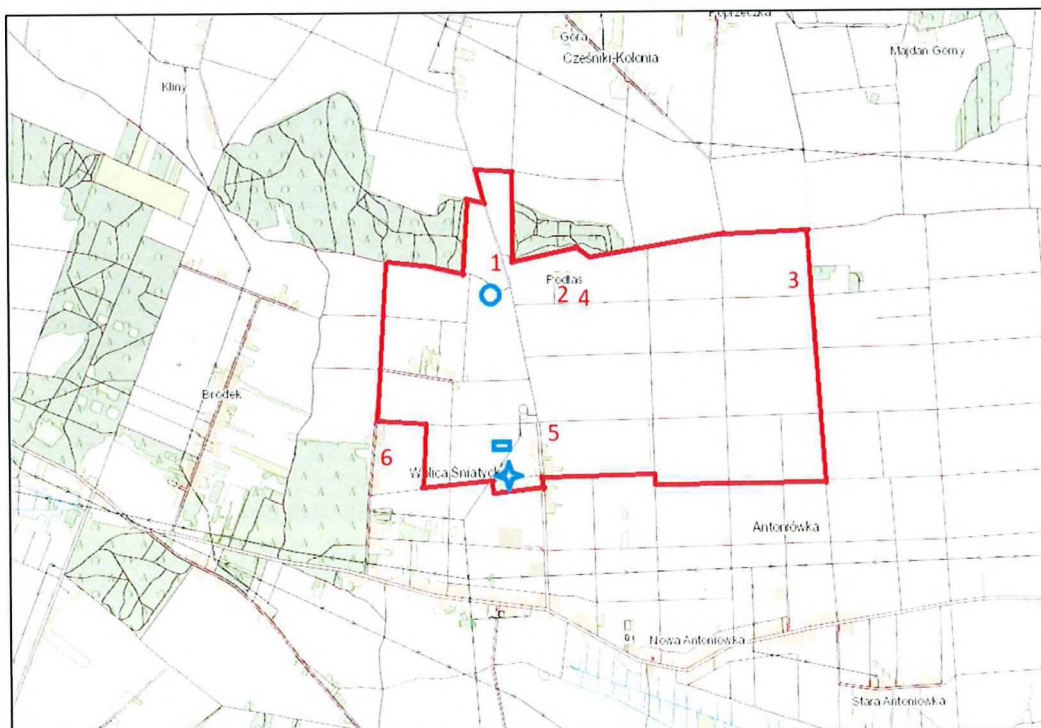
27. WIG - Mapa Taktyczna Polski 1:100 000, Warszawa 1936, domena publiczna: P46_S37_TYSZOWCE_1936_nnR0ZT9_BN_Sygn.ZZK_S-581_A.jpg. Legenda do oznaczeń: 1.Układ lasów stanowiących północną granicę pola bitwy, 2.Podlas, 3.Las wschodni, 4. Kota 255, 5. Droga i południowa zabudowa wsi, 6. Las południowo zachodni.

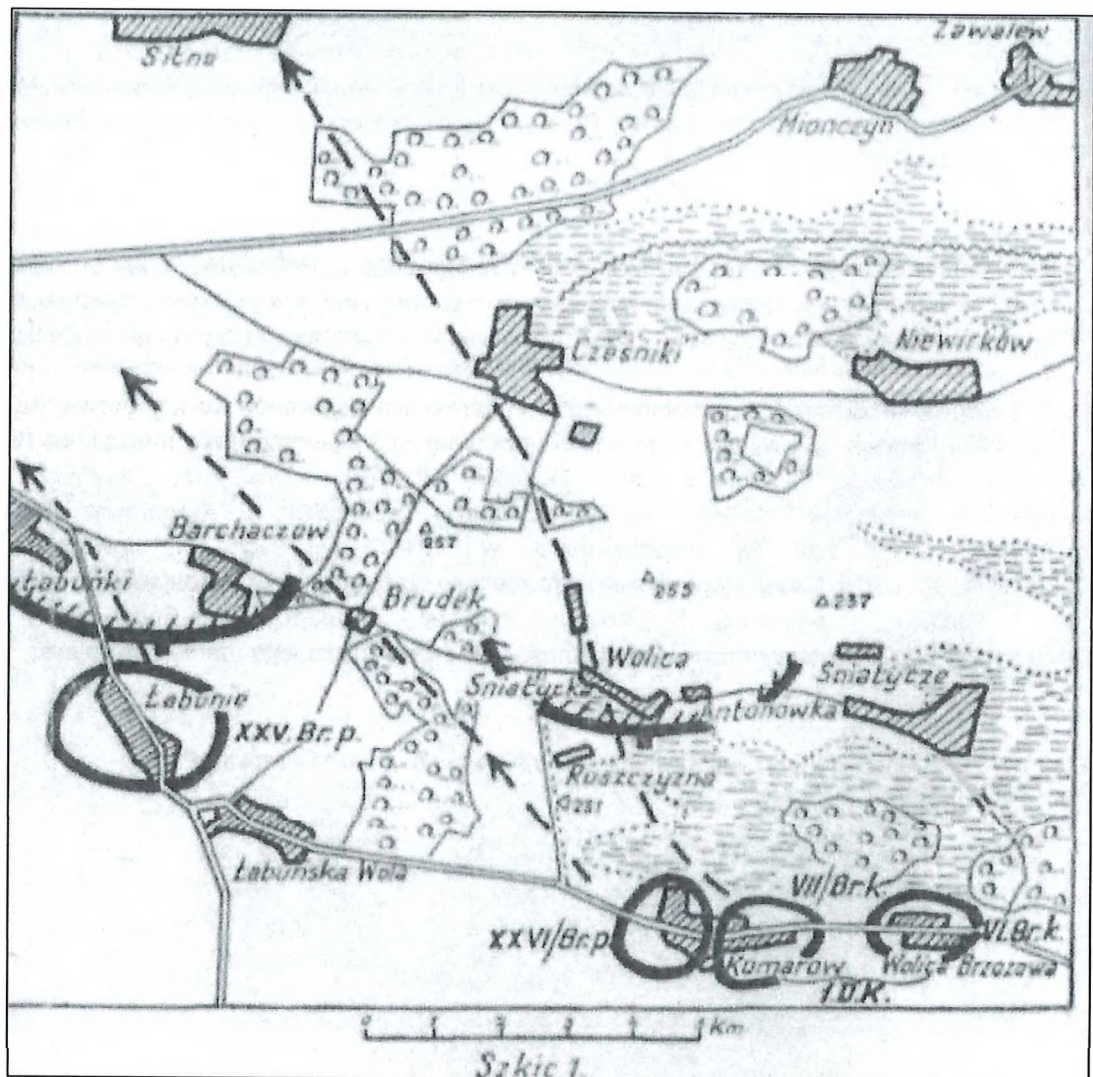
28. Zdjęcie lotnicze (nr 8) obszaru zmagania zamieszczone w książce kapitana dyplomowanego Edwarda Izdebskiego Bitwa pod Komarowem 26 sierpnia - 2 września 1914 r., ok. 1931 r. Legenda do oznaczeń: 1.Układ lasów stanowiących północną granicę pola bitwy, 2.Podlas, 3.Las wschodni, 4. Kota 255, 5. Droga i południowa zabudowa wsi, 6. Las południowo zachodni.

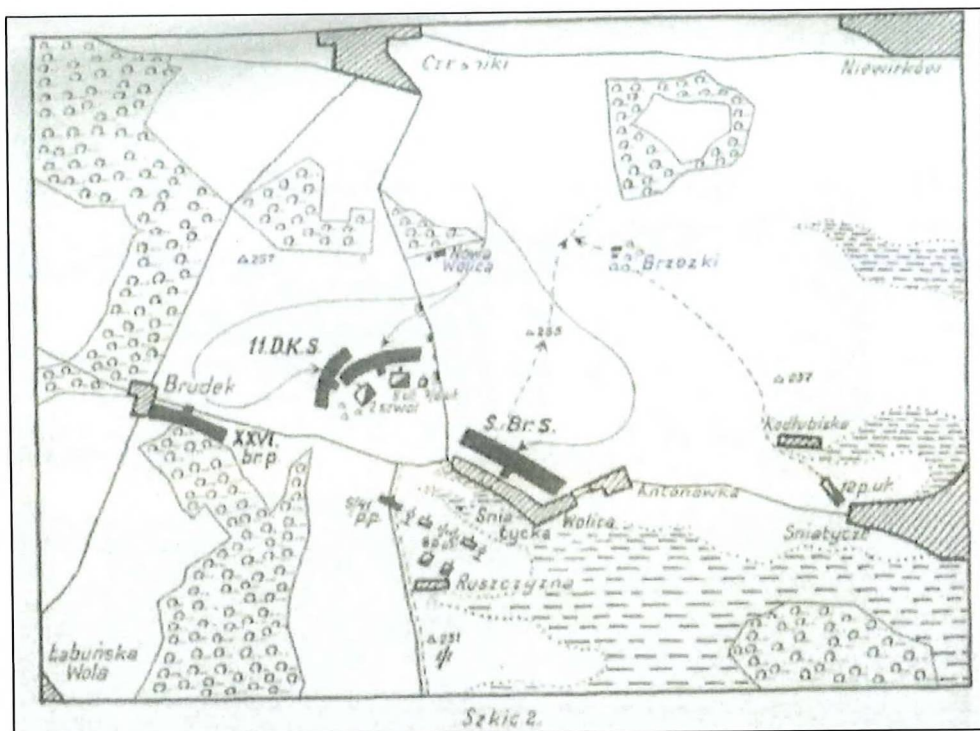
29. Zdjęcie lotnicze (nr 9) obszaru zmagających zamieszczone w książce kapitana dyplomowanego Edwarda Izdebskiego Bitwa pod Komarowem 26 sierpnia - 2 września 1914 r., ok. 1931 r. Legenda do oznaczeń: 1. Układ lasów stanowiących północną granicę pola bitwy, 2. Podlas, 3. Las wschodni, 4. Kota 255, 5. Droga i południowa zabudowa wsi, 6. Las południowo zachodni.

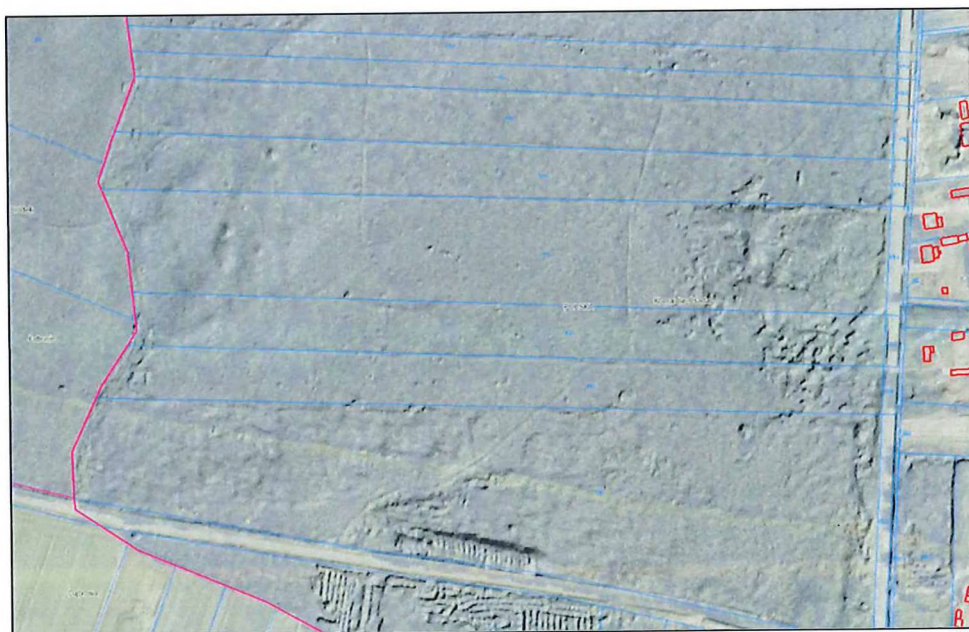
30. Współczesna mapa obszaru bitwy z 1920, źródło mapy: geoportal.gov.pl. Legenda do oznaczeń: 1. Układ lasów stanowiących północną granicę pola bitwy, 2. Podlas, 3. Las wschodni, 4. Kota 255, 5. Droga i południowa zabudowa wsi, 6. Las południowo zachodni. Linia czerwona: granica planowanego wpisu wg załącznika. Niebieskie koło: lokalizacja pomnika Chwały Kawalerii i Artylerii Konnej, gwiazdka – mogiła żołnierzy poległych 31 sierpnia 1920 r. - prostokąt: domniemany cmentarz żołnierzy poległych w 1914 r.

31. Szkic porannej fazy bitwy pod Komarowem z 1920 r., wykonany w 1934 r., zamieszczony w: H. Brzezowski, Bitwa pod Komarowem. Jak ja ją widziałem, „Przegląd Kawaleryjski”, R. XI (1934), nr 1.

32. Szkic dalszej fazy bitwy pod Komarowem z 1920 r., wykonany w 1934 r., zamieszczony w: H. Brzezowski, Bitwa pod Komarowem. Jak ja ją widziałem, „Przegląd Kawaleryjski”, R. XI (1934), nr 1.

33. Działki między Cześnikami a Wolicą Śniatowską (zwane wyżej lasem południowo-zachodnim) noszące ślady ostrzału artyleryjskiego; jako podkład wykorzystano warstwę danych pomiarowych LIDAR mapy zamieszczonej na geoportal.gov.pl

C. i K. szwadron 1 p. drag. (13 D. P. obr. kraj.)

Patrol por. Linke

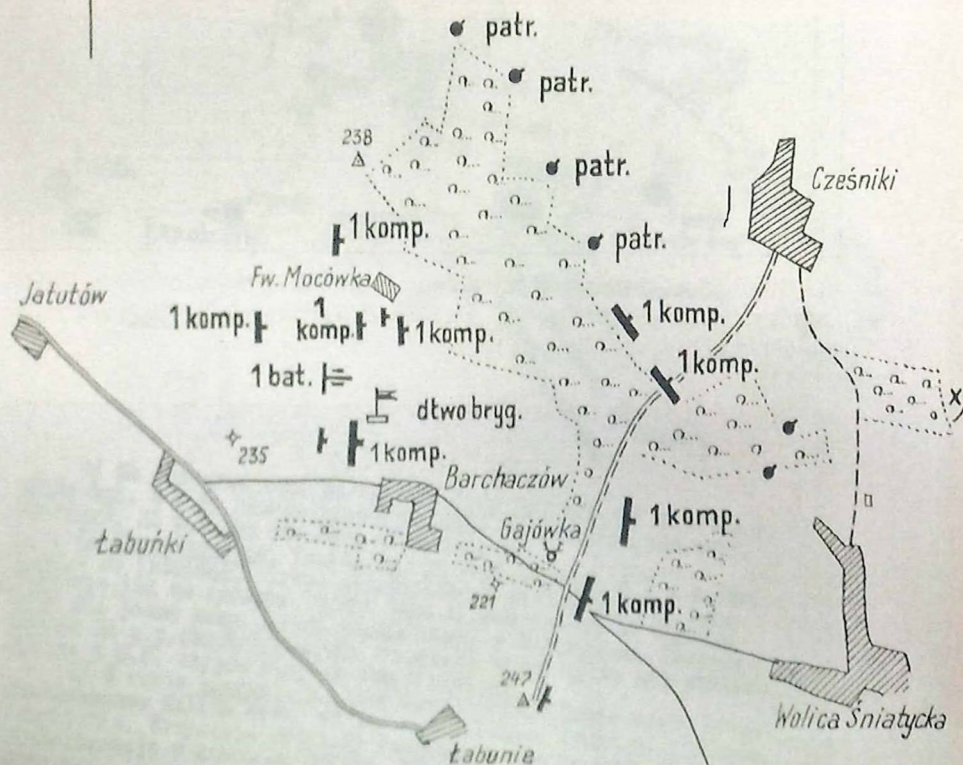
1/9 1914

Położenie oddziału wydź.
gen. mjr. Lischka o g. 12 przed południem

Odpis

Płnc.

1 cm = 1.000 x.

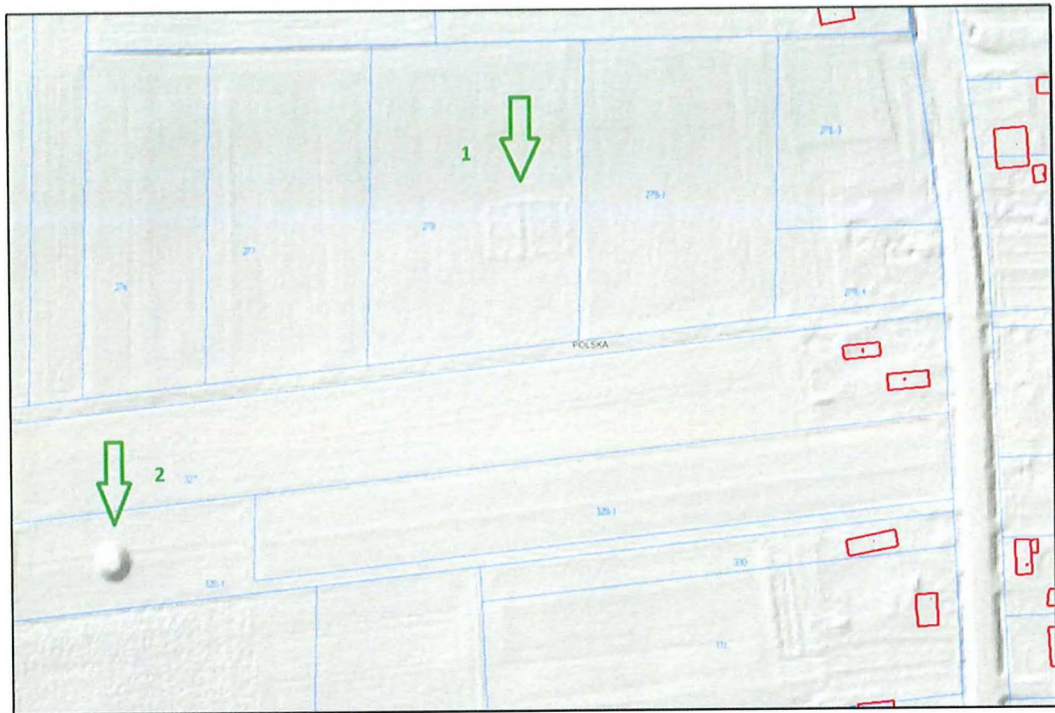

Linke m.p. por.

Nieprzyjaciół meldowany w lesie zaznaczonym: X) koło Cześnik
większe oddziały kozaków 2-3000 kroków na wschód od Cześnik.

Gen. mjr. Lischka na wzgórzu na wschód od Łabunki.
Wpłynęła: Mokre 1/9 g. 3 po poł. 172/26. II korpus.

34. Szkic operacyjny ukazujący położenie wojsk 1 września 1914 r. w obszarze lasu cześnickiego i Wolicy Śniatyckiej, Widoczne lasy stanowiące północną granicę pola bitwy w 1920 r. oraz tzw. las południowo-zachodni. Odpis wykonany w 1935 r., WBH-CAW sygn.302.4. 1546.

35. Cmentarz żołnierzy poległych żołnierzy w bitwie z 1914 r. (1) i mogiła poległych kawalerzystów w 1920 r. (2); jako podkład wykorzystano warstwę danych pomiarowych LIDAR mapy zamieszczonej na geoportal.gov.pl

